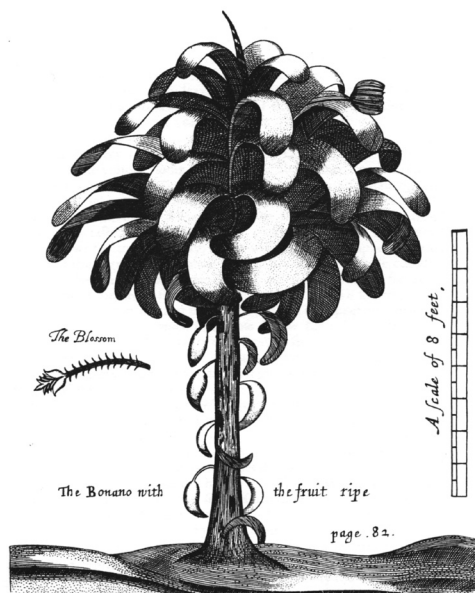

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

1 • 2008

Perspektiv på
transatlantisk historia

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén
Johanna Ilmakunnas • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Henrik Meinander • Eljas Orrman • John Strömberg
Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och
adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Om globalhistorisk forskning och en kort kommentar om 1700-talets ”proto-globalisering”

Globalhistoria handlar om globaliseringens historia, dess intensitet, effekt, omfång och inverkan på olika plan i olika rum under olika tider. Ett globalt perspektiv medför ett system- och problemcentrerat angreppssätt som oftast rör sig på ett makroplan, men lika mycket är det fråga om att undersöka globala företeelser på ett regionalt eller ett lokalt plan. Infallsvinkeln är gränsöverskridande och avsikten är att undersöka interaktioner, sammanflätningar, flöden och nätverk av olika typer och art. Att globalhistorien av nödtvång är tvärvetenskaplig ter sig nuförtiden som en självklarhet – redan att greppa en specifik företeelse ur ett makroperspektiv eller ett syntetiskt perspektiv är för en ensam historiker nästan en omöjlighet. Således finns det nuförtiden två trender inom globalhistoria. Den ena tar fasta på den universalhistoriska traditionen, där forskaren ger en holistisk presentation på basis av otaliga delprestationer. Den andra bygger på den tvär- och mångvetenskapliga projektforskningen, där de olika empiriska delstudierna sammanlänkas till en totalhistorisk helhet.

Globalhistoria har sedan mer än ett decennium blivit ett etablerat ämnesområde inom historieforskningen. Ämnets institutionalisering märks på olika plan, bland annat genom sammanställningen av speciella instuderingsböcker och tematiska ämnespresentationer.¹ En annan form av ämnets insti-

¹ Bland ämnespresentationerna i globalhistoria är Bruce Mazlish och Ralph Buultjens (eds.), *Conceptualizing Global History* (Boulder 1993) en av de första. Sedan dess har ämnet genomgått en lavinartad utvidgning, både tematiskt och gällande ämnesval. Medan Benedikt Stuchteys och Eckhardt Fuchs antologi *Writing World History, 1800–2000* (Oxford 2003) främst behandlar historiografiska frågor så framstår Patrick Mannings *Navigating World History: Historians Create a Global Past* (New York 2003) som en av den ”traditionella” globalhistoriens främsta metodböcker. Ett svenskt bidrag i forskningen är antologin *Jorden runt igen. Nya bidrag till en gammal globalhistoria* som redigerats av Arne Jarrick och Alf Johansson (Stockholm 2004). En rad engelska och amerikanska vetenskapsförlag har dessutom inrättat särskilda temaserier i globalhistoria, såsom Routledges *Themes in World History*.

tutionalisering är uppkomsten av forskningsinstitut eller specialenheter vid universiteten. Att ämnets position blivit etablerad märktes inte minst genom att globalhistoria var ett huvudtema vid världshistorikerkongressen i Oslo 2000.²

I det följande skall jag ge en historiografisk exposé över globalhistorisk forskning. Översikten kan endast ge ett ytskrap på den mångfald av studier och inriktningar som finns inom ämnet. Därefter följer en diskussion om globaliseringens långa historia och dess periodisering. Avslutningsvis kommer jag att fördjupa mig i frågan om 1700-talets protoglobalisering och hur denna kan studeras.

Globalhistoriens korta historiografi

Bland de få historiker som fram till 1980-talet försökte sig på komparativa synteser och strukturella analyser – som sedermera kom att bli kännetecknande för den nya världshistorien eller globalhistorien – stod William H. McNeill och Fernand Braudel länge ensamma. Enstaka forskare följde efter, inte minst Marshall G. S. Hodgson, som genom sina framställningar om den islamiska världens historia bröt med tidigare framställningar genom att kombinera ett komparativt inifrånperspektiv och ett makroperspektiv genom vilket han framställde de muslimska samhällenas historiska utveckling på deras egna villkor men i interaktion med den omkringliggande världen.³ En annan historiker som tidigt kom att omfatta ett komparativt, globalt perspektiv var Philip D. Curtin i sin bok *Cross-Cultural Trade in World History* (1984), medan Alfred W. Crosby genom sina studier om spridningen av (eurasiska) växter, djur och mikrober lade grunden för en ekologisk globalhistoria.⁴

Medan det sedan 1970-talet har funnits en klar tendens i USA att specialister inom *area studies* och civilisationshistoria sakta men säkert glidit över till vad som kom att definieras som *world history*,⁵ var detta inte lika up-

² Se vidare Sølvi Sogner (ed.), *Making Sense of Global History: The 19th International Congress of the Historical Sciences, Oslo 2000* (Oslo 2000).

³ Marshall G. S. Hodgson, *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History* (Cambridge 1993).

⁴ Alfred W. Crosby, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport, Conn. 1972) och *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (Cambridge 1986).

⁵ Se vidare G. Allardyce, 'Toward World History: American Historians and the Coming of the World History Course', *Journal of World History* 1 (1990:1) samt Jens Rahbek Rasmussen,

penbart i Europa eller den övriga världen. Universalhistoriska synteser fanns förvisso hos en del historiker, fastän själva begreppet oftast inte användes som en sammanfattande term. Många av dessa historiker lade tyngdpunkten i framställningen på en jämförande analys av ekonomiska, sociala och politiska strukturer, d.v.s. kom att verka för en samhällshistorisk ansats, i en del fall klart influerade av historisk materialism. Det är dock oklart om Eric J. Hobsbawms fyrdelade *magnum opus* om 1800- och 1900-talets historia kunde räknas som en av föregångarna till den globalhistoriska ansatsen trots att tyngdpunkten i de första delarna tenderar att ligga på Västerlandets historia. Å andra sidan finns det hos honom en tydlig och uttalad förståelse för att Västeuropas väg inte var lika med 1800-talets historia, och i de senare delarna av verket överväger det globala perspektivet.⁶

En annan brittisk historiker som hör till förgrundsgestalterna inom den kritiska imperieforskningen och den kolonialhistoriska forskningen är Victor Kiernan, vars undersökning av européernas attityder till ”de andra” under imperialismens tidevarv utkom ett tiotal år innan den postkoloniala diskursen slagit igenom.⁷ Likaledes framstår schweizaren Urs Bitterli som ensam med sin kultur- och civilisationshistoriska forskning om européernas syn på ”de andra” och olika typer av ”kulturmöten” under den tidigmoderna perioden.⁸ Franska historiker, framför allt de som var knutna till *Annales*-skolan, strävade efter ”total” historia, d.v.s. historiska undersökningar vars målsättning var att sammanbinda ekonomiska, sociala, kulturella och politiska aspekter med geografiska, etnologiska eller klimatologiska förhållanden.⁹ I många fall bröt deras verk, såsom Pierre Chaunus *Séville et l'Atlantique*,

⁶ 'Bringing the World (Back) In: Global History in the United States', Stein Tønnesson, Juhani Koponen, Nils Steensgaard & Thommy Svensson (eds.), *Between National Histories and Global History* (Helsinki 1997). Se även David L. Ransel, 'Reflections on Transnational and World History in the USA and Its Applications', *Historisk tidskrift* 127 (2007:4), s. 625–642.

⁶ Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolutions* (London 1962); *The Age of Capital* (London 1975); *The Age of Imperialism* (London 1987); *The Age of Extremes* (London 1994).

⁷ Victor Kiernan, *The Lords Human Kind. European Attitudes to Other Cultures in the Imperial Age* (London 1969).

⁸ Urs Bitterli, *Die 'Wilden' und die 'Zivilisierten': Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung* (München 1976) samt *Cultures in Conflict. Encounters between European and Non-European Cultures, 1492–1800* (Stanford 1989).

⁹ Se vidare den klassiska svenska introduktionen J. Le Goff och P. Nora, *Att skriva historia. Nya infällsvinklar och objekt* (Stockholm 1978) samt diskussionen i Georges Duby & Guy Lardreau, *Geschichte und Geschichtswissenschaft* (Frankfurt am Main 1982).

1550–1650¹⁰ eller Emmanuel Roy De Laduries *Histoire du climat depuis l'an mil*¹¹, med det stats- och nationsfixerade paradigmet för att i stället inrikta sig på strukturer och gränsöverskridande dimensioner.

Avgörande impulser för utvecklingen av en ”modern” världshistoria och den globalhistoriska infallsvinkeln har Fernand Braudels och Immanuel Wallersteins arbeten varit. Braudels framställningar om den ”långa” historien,¹² först i hans studie om Medelhavsvärlden under Filip II:s tid och senare i hans civilisationshistoria,¹³ överskred den tids- och rumsfixerade historiska framställningen. Braudel framhäver skillnaden men även samspelet mellan det till synes oföränderliga eller den tröga historien som representeras av geografien och klimatet (men även mentaliteter), strukturer – för Braudel ekonomiska system, stater, samhällen och civilisationer – samt händelser eller individens agerande och handlande. Förvisso är Braudels medelhavshistoria mera meta-regionalhistoria än globalhistoria (tyngdpunkten är på en bestämd region) men Braudels forskningsmetod, nämligen strävan efter en helhetssyn och gränsöverskridande ”total” historia, kom att bli grundläggande för senare globalhistoriska framställningar – även Braudels egna. Hans yrkanden på att kombinera analysen av strukturer, flöden och kontakter med en syntetisk helhetssyn har bland annat inspirerat den indiske historikern (och Braudelleleven) K. N. Chaudhuri att sammanfatta en likartad ”total” historia om Indiska oceanen.¹⁴

Braudels historiesyn spelade även en avgörande roll för den amerikanske sociologen Immanuel Wallerstein och dennes *The Modern World System*.¹⁵ Wallersteins världssystemansats kom att utgöra ett paradigmskifte inom den världs- och globalhistoriska forskningen och kom bl.a. att direkt påverka

¹⁰ Chausus verk är ett sammandrag av hans och hans hustrus monumentala tiobandsverk, Pierre & Huguette Chaunu, *Séville et l'Atlantique, de 1504 à 1650* (Paris 1955–1957).

¹¹ Utvidgad och omarbetad engelsk version: *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate Since the Year 1000* (New York 1971, London 1972).

¹² Se Braudels egen framställning, 'History and the Social Sciences: The Longue Durée', Fernand Braudel, *On History* (London 1980), s. 25–54.

¹³ *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris 1949, utvidgad version 1966); *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, Xve–XVIIIe siècle, I–III* (Paris 1967–1979).

¹⁴ Chaudhuri, *Asia Before Europe. Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge 1990).

¹⁵ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System I–III* (New York & London 1974, 1980, 1989).

Braudels tredje band i dennes civilisationshistoria. Andra forskare har däremot reagerat kritiskt mot världssystemansatsen. Från marxistiskt håll och utgående från en materiell historiesyn kritiserades Wallerstein och världssystemteoretikerna för att ha missuppfattat de processer om vilka de skriver i och med att de förutsatt att världsekonomi och kapitalism är samma sak, medan andra forskare ifrågasätter den deterministiska grundsynen som världssystemteoretikerna tycks låta gälla för den atlantiska världsekonomins expansion.¹⁶ Wallersteins projektion anklagas bland annat för att i grunden vara eurocentrisk: den utomeuropeiska utvecklingen spelar i det wallersteinska paradigmet endast statistens roll. Således framhäver Bruce Mazlish att man kan fråga sig huruvida Wallersteins projektion i grunden inte är en modern, nyskriven version av en gammal framställning, nämligen den europeiska expansionen och dess följder. I Wallersteins version finns det bara en riktning och en berättelse, nämligen hur den atlantiska världsekonomin så småningom lägger under sig resten av världen.¹⁷

Kritiken mot Wallerstein har lett till en rad öppningar, som dock alla mer eller mindre bygger på en världssystemansats. Janet Abu-Lughods framställning om världsekonomin på 1300-talet vänder på Wallersteins påstående och argumenterar för existensen av flera sammanlänkade subsystem som bildade ett sammanhängande världssystem men utan ett dominerande centrum,¹⁸ medan Andre Gunder Frank och andra anser att världssystemet uppstod redan för 5 000 år sedan.¹⁹ Frank har sedermera vänt upp och ned på det wallersteinska paradigmet om det atlantiska världssystemets dominerande roll och pläderar i sin bok *Re-Orient: Global Economy in the Asian Age* (1998) för att Asien, framför allt Kina och Indien, utgjorde det egentliga globala centrumet och motorn i världsekonomin före 1800, ett argument som finslipats av Kenneth Pomeranz som påpekar att Europa är ett lika svårhanterligt geografiskt begrepp som Kina och att en regional jämförelse visar att den

¹⁶ Se även sammanställningen av Hans-Heinrich Nolte, 'Die Debatte um das Weltsystem', Diskussionspapier, Mai 2002, <http://www.vgws.org/Weltsystemkonzept.html> (läst 30.9.2004).

¹⁷ Bruce Mazlish, 'Terms', Marnie Hughes-Warrington (ed.), *Palgrave Advances in World Histories* (Basingstoke 2005), s. 31–33.

¹⁸ Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System AD 1250–1350* (Cambridge 1989).

¹⁹ Andre Gunder Frank & Barry K. Gills (eds.), *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* (London 1993).

kinesiska utvecklingen i många avseenden stod framom den europeiska före 1800-talet.²⁰

Sedan 1980-talet har universalframställningar eller världshistoriska framställningar blivit allt mer framträdande inom historisk forskning samtidigt som den globalhistoriska ansatsen blivit allt mer mångfacetterad. Undersökningar har gällt såväl ekonomiska och demografiska förändringar som politiska utvecklingslinjer, samt tematiska storblock som migrationshistoria (tvingad och frivillig), monetära flöden och handelsnätverk, imperie- och kolonialhistoria, sjukdoms- och miljöhistoria eller olika kulturhistoriska studier.²¹ Listan kunde göras ännu längre, för forskningen och publikationsverksamheten om globalhistoria liknar i dag ett expanderande lapptäcke. Oftast är det en smaksak huruvida en studie klassificeras som globalhistoria eller om det är en globalhistorisk studie av en demografisk, socioekonomisk, kulturell eller politisk företeelse. Miljöhistoria, är ett typexempel på denna "dualism": John R. McNeills forskning om 1900-talets miljöhistoria är lika mycket det ena som det andra.²² Det är dock oklart huruvida historiska framställningar som förbinder en *area studies*-ansats med ett världs- eller globalhistoriskt perspektiv *de facto* har lyckats lösgöra sig från det eurocentriska paradigmet. Enligt A. G. Hopkins är detta nödvändigtvis inte fallet, för i många fall är frågeställningen den samma som i det stats- och nationalhistoriska paradigmet, eller som han konstaterar: "[T]he rise of what is known, generically, as Area Studies, has been highly successful in giving prominence to large and previously largely neglected parts of the world, but it has also

²⁰ Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, NJ 2000). Två andra forskare som gör upp med den eurocentriska världshistoriska framställningen är R. Bin Wong, *China Transformed and the Limits of European Experience* (Ithaca, NY 1997) och John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilization* (Cambridge 2004), medan Martin Bernal's *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (London 1987) redan har blivit en omstridd klassiker. Liknande kritiska infallsvinklar finns även hos Paul Gilroy, *Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness* (London 1993). Se även Sebastian Conrad & Shalini Randeria (Hg.), *Jenseits des Eurozentrismus. Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften* (Frankfurt a. M. 2002).

²¹ För en diskussion se exempelvis Pamela Kyle Crossley, *What is Global History?* (Cambridge 2008).

²² J. R. McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World* (New York 2000).

adopted the approved Western format of writing the history of the nation state.”²³

Medan huvudfåran inom dagens globalhistoriska forskning bygger vidare på en kombination av världssystemansatsen och *area studies*-ansatsen, d.v.s. ett makroregionalt, interkontinentalt eller transnationellt perspektiv, finns det en annan makroprojektion som bygger på en djuphistoria – *big history* – som följer den geologiska tidsskalan. Denna projektion tar avstamp i den stora smällen (*Big Bang*) i tidernas början, för att sedan projicera en makrostrukturell universalhistoria, där *homo sapiens sapiens* utgör slutet på en lång geologisk och biologisk utvecklingsberättelse.²⁴

En annan fåra inom den globalhistoriska ansatsen tar avstamp i de senaste decenniernas globaliseringsdiskussion. Medan många världs- och globalhistoriker varit långsamma då det gällt att reagera på eller ens kommentera den postmoderna globaliseringen, har en minoritet, såsom Bruce Mazlish och Wolf Schäfer, sett de senaste årtiondenas ekonomiska, teknologiska och politiska förändringar samt den informationsteknologiska revolutionen som så omstörtande att de anser att en ny era har inletts. Dessa historiker pläderar för en ny globalhistoria (*New Global History*), enligt vilken den postmoderna, globaliserade eran började med att människan landade på månen och att internet möjliggör (i princip) alla människors förening ute i cyberspace. Schäfer framhäver att dagens globalhistoriker i princip är intresserade av att utreda gångna tiders långsamma flöden eller modernitetens framväxt och betydelse, att skriva globalhistoria utgående från en nationell, regional eller kontinental kontext. Sist och slutligen handlar det i hans mening om traditionell historieskrivning som rör sig från det förflutna mot nuet. Schäfer vill ändra på denna riktning och på den kontext inom vilken historieforskning bedrivs. Enligt honom skall den nya globalhistorien inrikta sig på vad han kallar ”globalitet” och röra sig från nutiden bakåt; ”globalitet” som fenomen och upplevd verklighet skall undersökas från ett lokalt perspektiv eller ett mikroperspektiv. Schäfer förnekar dock inte att globaliseringen i sig skulle vara ett nytt fenomen, i stället gör han gällande (utgående från sitt bakåt-

²³ A. G. Hopkins, 'The History of Globalization – and the Globalization of History', A. G. Hopkins (ed.), *Globalization in World History* (London 2002), s. 14.

²⁴ Se vidare Bruce Mazlish, 'Big Questions? Big History?', *History and Theory*, 38 (1999:2), s. 232–248. Se även David Christian, *Maps of Time: An Introduction to Big History* (Berkeley, Cal. 2004) samt A. G. Frank, 'Universal History: Sizing Up Humanity in Big History', *Journal of World History* 16 (2005:1), s. 83–97.

perspektiv) att världshistorien kan indelas i tre perioder: en tid då världen definitivt inte var global (eller den förglobala tiden), en period då världen höll på att bli mer och mer global (den protoglobala tiden) och en tid då världen blivit global (den globala perioden).²⁵

Globaliseringens periodisering – hur många faser?

Medan *big history* rör sig på ett metaplan och *New global history* inte ser någon nödvändighet i att försöka utreda globaliseringens historia framstår frågan om uppkomsten och framväxten av globala flöden och nätverk som central inom historieforskningen och den historiska sociologin. Vad forskarna tycks vara överens om är att globaliseringen i sig inte är ett nytt fenomen. Någon enhetlig periodisering har dock inte gjorts, däremot har man fört en mycket fruktbar diskussion om globaliseringens förändrade former och historiska dimensioner.²⁶ Förenklat kan man urskilja tre till fyra globaliseringsvågor eller -perioder. Forskarna är relativt överens om att en våg, betecknad av en del som den tidigmoderna globaliseringen och av andra som protoglobalisering, inleddes kring 1500- och 1600-talet och pågick till början av 1800-talet. Kännetecknande för denna period var att den regionala och interregionala handeln blev världsomfattande samt att isolerade sammanslutningar och samhällen blev föremål för utomstående intresse och ingrepp. Perioden sammanfaller med uppkomsten av den atlantiska världsekonomin, plantagejordbrukets spridning till Brasilien och Västindien, sockerrevolutionen, den atlantiska slavhandeln och den afrikanska diasporan. Nästa våg, betecknad som den moderna globaliseringen, placeras under perioden 1800–1945, som kännetecknade den europeiska imperialismens tidevarv, industrialiseringen och ”ång- och elrevolutionen” som möjliggjorde en intensifiering av kontakter, förbindelser men även en aldrig tidigare skådad befolkningsmigration

²⁵ Wolf Schaefer, 'The New Global History: Toward a Narrative for Pangaea Two', *Erwägen, Wissen, Ethik*, 14 (2003:1), s. 75–88. Se även Bruce Mazlish, 'Die Neue Globalgeschichte,' *Zeitschrift für Weltgeschichte* 3 (2002:1).

²⁶ Se vidare David Held *et al.*, *Global Transformations. Politics, Economics and Culture* (London 1999); Robbie Robertson *The Three Waves of Globalization. A History of a Developing Global Consciousness* (London 2003); William H. & John R. McNeill, *The Human Web. A Bird's-Eye View of World History* (New York 2003); Jürgen Osterhammel, *Geschichte der Globalisierung. Dimensionen, Prozesse, Epochen* (München 2003). En intressant infallsvinkel på en geopolitisk globalhistoria sedan 1400 erbjuds i John Darwin, *After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405* (London 2007).

över hela världen, liksom nationalstatens uppkomst och upphöjning till ett världsomfattande politiskt ideal. Huruvida perioden efter 1945 skall ses som en sammanhängande våg eller delas upp i en period mellan 1945 och 1990, d.v.s. kalla kriget, avkolonialiseringen och framväxten av ett nytt globalt system med amerikanska förtecken, och en annan period efter 1985/1990 som genom skapandet av världsomfattande virtuella infrastrukturer möjliggjorde en tidigare oskådad finansiell och kulturell dynamik är ännu en omdebatterad fråga.²⁷

Ovanstående periodisering av globaliseringen har dock kritiserats för att vara för eurocentrisk. Visserligen poängterar ett flertal forskare att man kan urskilja en förmodern globalisering eller en förglobalisering, bl.a. i form av världsreligionernas spridning och uppkomsten av transkontinentala imperier, men det faktum att vissa historiker talar om förglobalisering som ett förstadium till den "egentliga" globaliseringen ter sig problematiskt. Framför allt kvarstår frågan om "de andra" systemen, nätverk och flöden som existerade vid sidan om den allt mer expansiva europeiska eller atlantiska världsekonomin. För att lösa detta dilemma introducerade gruppen kring A. G. Hopkins begreppet arkaisk globalisering som de skilde från den förkapitalistiska globaliseringen. Förkapitalistisk globalisering reserverades för att beskriva den förändring som det (nya) vita guldet (sockret) gav upphov till i Europa (ändrade konsumtionsvanor), i Västafrika (den atlantiska slavhandeln) och framför allt Karibien (slavplantagen som den första protoindustriella produktionsanläggningen), men även av handelskompaniernas tidevarv, framför allt de olika ostindiska handelskompaniernas expansion i Indien och Sydostasien. Men den förkapitalistiska globala perioden avlöste inte den arkaiska globaliseringen. Denna globaliseringsform bestående av existerande nätverk och sociala förbindelser som utstrålade från och sammanband ett flertal mer eller mindre likvärdiga centrum kom att fortgå fram till den imperiala tidsåldern och i en del fall fram till den (nya) globala tidsåldern. Således kan Indiska oceanens handelsnätverk och det asiatiska världssystemet ses som en mycket livskraftig form av arkaisk globalisering, något som en

²⁷ Den historiska globaliseringsforskningen har sist och slutligen även försökt påpeka för globaliseringsförespråkarna att globalisering ingalunda är en irreversibel process. Framför allt framstår mellankrigsperioden (1919–1945) som en av- eller deglobaliseringssetapp. En utmärkt sammanfattning finns i Tapani Hietaniemi, 'Globaliseringens historiska former inom historieskrivningen och -forskningen', Arne Jarrick & Alf Johansson (red.), *Jorden runt igen – nya bidrag till en gammal globalhistoria* (Stockholm 2004), s. 107–123.

eurocentrisk inriktning på den moderna globaliseringen egentligen inte kan fullt värdesätta.²⁸

Några randanmärkningar om 1700-talets protoglobalisering och den atlantiska världen

Samtidigheten mellan arkaisk globalisering och (proto)modern globalisering kan öppna nya infallsvinklar. I bästa fall lyckas forskningen ge en mer neutral, icke-eurocentrisk bild av ett skeende eller en utveckling. Så är fallet inom det som har kallats atlantisk historia. Detta forskningsområde har traditionellt koncentrerat sig på att studera förbindelserna främst mellan Nordamerika och Nordvästeuropa,²⁹ något som ur en globalhistorisk infallsvinkel ter sig problematiskt och begränsande.³⁰ En globalhistorisk läsning av den atlantiska världen ser denna värld som en framväxande helhet, den atlantiska världsekonomin eller världssystemet kom till en början att existera sida vid sida om andra världssystem – i varje fall under den protomoderna fasen.

Det ledande konceptet är systemet och dess delar som står i växelverkan med varandra. Grundtanken är att vilket system som helst har gränser, som dock inte är ogenomträngliga, och att det består av en rad hierarkier. Dessutom är vilket som helst system labilt och hierarkiskt, någon statisk tillvaro eller ”harmonifinns inte. Ett annat postulat är existensen av flera expansiva världssystem som alla, enligt kopplingen till globaliseringsdebatten, kännetecknas av gränsöverskridande aktiviteter, både politisk-militära, ekonomiska, kulturella och intellektuella. Vissa världssystem har varit mer expansiva, men mer sällan har de helt och hållet lyckats åsidosätta de andra. Således ger en ny läsning av den atlantiska världsekonomin expansion gällande att det inte enbart var fråga om ett underkuvande och en ensidig integration av den utomeuropeiska världen, utan att det som en följd av denna expansion uppstod nya ”minisystem”, nya sammanflätningar och nya interregionala, om inte interkontinentala, kontakter och flöden. Samtidigheten, d.v.s. att uppfatta historiska förändringar i olika rum i samband med varandra, har

²⁸ C. A. Bayly, ”Archaic” and ”Modern” Globalization in the Eurasian and African Arena, ca. 1750–1850”, Hopkins (ed.), *Globalization*, s. 45–72. Bayly har vidareutvecklat sitt argument i boken *The Birth of the Modern World, 1780–1914* (Oxford 2004).

²⁹ Bernard Bailyn, *Atlantic History: Concepts and Contours* (Cambridge, Mass 2005) är en bra sammanfattning av detta tema.

³⁰ Peter A. Coclanis, ’Drang nach Osten: Bernard Bailyn, the World-Island, and the Idea of Atlantic History’, *Journal of World History* 13 (2002:1), s. 169–182.

varit en ledstjärna i systemanalysen, och det gäller även samspeltheten. Växelverkan mellan olika punkter i ett system ses inte i en absolut hierarki där det finns under- och överordnade, givare och tagare. I stället är det ofta fråga om multipla, oftast konfliktfyllda processer. Härav följer bl.a. att den atlantiska världsekonomin inte kan framställas såsom tidigare som en enbart västeuropeisk eller nordamerikansk (vit) domän, utan att det fanns ett flertal aktörer inblandade i skapandet av både den protomoderna plantageekonomin och, senare, den så kallade industriella revolutionen, vilket bl.a. John Thornton och Joseph Inikori framhäver i sina studier om den atlantiska världen under 1600- och 1700-talet. I sin studie om den "Svarta Atlanten" ställer Paul Gilroy frågor om hybridisering och kreolisering, d.v.s. uppkomsten av (nya) blandkulturer som upptagit element från de olika inblandade parterna och deras kulturer och språk, i Gilroys fall den "svarta" närvaron i den atlantiska världen som en följd av den "afrikanska diasporan" och uppkomsten av afrokaribiska och afroamerikanska (samt afroeuropiska) nätverk och sammanflätningar.³¹ Liknande argument framför Kevin O'Rourke och Jeffrey G. Williamson samt C. A. Bayly i sina studier om framväxten av den moderna världen under 1800-talet.³² Eller så kan det vara fråga om att lyfta fram bortglömda aspekter av det atlantiska utbytet, såsom spridningen av kulturväxter från Amerika till Eurasien och Afrika (och vice versa) och därmed förknippade kulturella, ekonomiska, sociala och politiska följder.³³

Utmaningarna då man studerar den atlantiska världen under det protoglobala tidevarvet är många, inte minst vad gäller källorna. Hur studera protoglobaliseringens intensitet och omfång? Hur fånga upp samtidigheten hos olika system och nätverk? En teoretisk utgångspunkt kunde vara att identifiera ett par punkter i den atlantiska världen, säg i nordvästra Europa, i Nordamerika, i Karibien och i Västafrika. Under 1700-talet var alla dessa

³¹ John Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World*, (Cambridge 1998); Joseph Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England: A Study in International Trade and Economic Development* (Cambridge 2002); Paul Gilroy, *Black Atlantic*. Om diskussionen kring kreolisering och hybridisering, d.v.s. olika former av kulturell mångfald på ett lokalt plan (nuförtiden även under begreppet globalisering), se bl.a. Ulf Hannerz, *Transnational Connections. Culture, People, Places* (London 1996).

³² Kevin O'Rourke & Jeffrey G. Williamson, *Globalization and History: The Evolution of the Nineteenth-Century Atlantic World* (Cambridge, Mass. 1999); Bayly, *The Birth of the Modern World*.

³³ En nyligen utgiven studie om detta fascinerande ämne är Judith A. Carneys *Black Rice: The African Origins of Rice Cultivation in the Americas* (Cambridge, Mass. 2001).

regioner förbundna med varandra medelst den så kallade triangelhandeln. Men vid sidan om denna ekonomisk-politiska sfär fanns även det brasiliansk-portugisiska handelsnätverket i den södra Atlanten. Möjligheterna att kunna komma förbi den tidigare berättelsen om Atlanten som ett europeiskt innanhav är uppenbara i dag: konsumtionshistoriska, migrationshistoriska och miljöhistoriska makroperspektiv ger upphov till frågor om vad som exempelvis konsumerades av vem, på vilket sätt och under vilka förutsättningar. En hatt kunde tillverkas av en hattmakare någonstans i England enligt det senaste (parisiska) modet och skeppas över till Karibien eller Västafrika där den såldes till någon hugad lokal köpare som inte nödvändigtvis såg samma sak i hatten som en europé. Vid alla punkter i 1700-talets atlantiska värld fanns det presumtiva köpare av varor som producerades annorstädes: vin, sprit, torkad fisk, textilier, (svenskt) järn.³⁴ Nätverk av olika slag sammanknöt den atlantiska världen så att information och vetskaper om händelser i de olika delarna nådde även de mest avsides belägna trakterna: om Atlanten var centrum så var Norden lika mycket som Kaplandet en perifer del i denna protoglobaliserade värld. Utanför räckvidden för den atlantiska världen, i en del fall endast ett kanonskott, fanns de olika världssystemen som ännu präglades av arkaisk globalisering. Men även dessa påverkades av den atlantiska världsekonomin, och om inte av denna så i varje fall av 1700-talets väder och vind. Klimatet och väderleken i sin tur hade konsekvenser för välfärden för länder och folk på alla sidor om Atlanten.

Holger Weiss

³⁴ Om den inte ringa betydelsen av svenskt järn i den atlantiska världen, se Chris Evans and Göran Rydén, *Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century* (Leiden 2007).

Reseberättelser från andra sidan Atlanten som miljöhistoriskt källmaterial

LAURA HOLLSTEN

Mötet mellan Europa och Amerika ledde till en uppsjö av europeiska skildringar av Nya världen och dess under. Columbus brev tillsammans med Amerigo Vespuccis *Mundus Novus* (1502/3) och *Lettera di Amerigo Vespucci delle isole nuovamente trovate in quattro suoi viaggi* (1505) bidrog till att skapa en ny litterär genre med stor attraktionskraft, den transatlantiska reseskildringen.¹ Genom reseberättelser förmedlades bilden av kontinentens natur till publiken i Europa. Reseberättelser blev mycket populära och översattes snabbt till olika europeiska språk. Jesuiten José de Acostas *Historia Natural y Moral de las Indias* utkom år 1590 och översattes år 1600 till franska, flamländska och tyska. En engelsk översättning, *The Naturall and Morall Historie of the East and West Indies*, utkom fyra år senare. Den dominikanske missionären Jean-Baptiste Labats arbete om Amerika, *Nouveau voyage aux îles de l'Amerique* i sex volymer (1722) översattes till holländska år 1724 och till tyska 1783. Särskilt Labats böcker var bästsäljare under sin tid. Många läsare betraktade reseberättelser som tillförlitliga källor som baserade sig på fakta. Då dr Henry Stubbes år 1668 reste till Jamaica hade han av det vetenskapliga sällskapet *Royal Society of London* fått i uppgift att utreda huruvida sköld-

¹ En bra sammanställning av tidigmoderna reseskildringar ges i Urs Bitterli, *Die 'Wilden' und die 'Zivilisierten'. Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäischen Begegnung* (München 1991 [1976]), s. 239 ff. Om reseskildringen och den apodemiska resehandboken som genre se Justin Stagl, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800* (Chur 1995); Pär Eliasson, *Platsens blick. Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840* (Umeå 1999); M. G. Aune, 'Early Modern European Travel Writing After Orientalism', *Journal for Early Modern Cultural Studies* 5 (2005:2), s. 120–138. Forskningslitteraturen handlar i huvudsak om européers resor till andra kontinenter. Ett exempel på motsatt riktning är Michael H. Fisher, *Indian Travellers and Settlers in Britain 1600–1857* (New Delhi 2004).

paddan hade tre hjärtan som en tidigare Karibienresenär rapporterat i sin reseskildring. Vidare skulle Stubbes ta reda på hur ofta orkaner inträffade och hur fåglar skyddade sig från dem.² Exemplet visar att *Royal Society* noggrant läste reseberättelser för att skaffa sig kunskap om den främmande naturen som resenärerna skildrade. Frågan är om en historiker, och närmare bestämt en miljöhistoriker, kan betrakta reseberättelser som tillförlitliga källor.

Miljöhistorien handlar om förhållandet mellan människan och naturen och kan sammanfattas som ett perspektiv som synliggör miljöaspekten i det förflytna. Miljöhistoriens fält kartläggs ofta genom att den uppdelas i tre olika nivåer som härrör sig från tre olika typer av frågeställningar.³ Den första av dessa, ekosystemens historia, handlar om den s.k. första naturen och förändringar i denna. Den andra nivån undersöker växelverkan mellan naturen och den socioekonomiska sfären, t.ex. arbete, sociala relationer som framspringer ur arbetet, samt olika produktionssätt som människan har utvecklat då hon tillverkat produkter av naturresurser. Den tredje nivån handlar om idéer och mentaliteter. Föreställningar, etik, lagar, myter och andra meningsstrukturer kan sammanfattas som kollektiva mentaliteter, som utgör en viktig del av en individs eller en grups dialog med naturen. Med denna breda agenda säger det sig självt att flera slags källmaterial, såväl från "naturens arkiv" som texter, har utnyttjats av miljöhistoriker. Mitt intresse här gäller i vilken utsträckning reseskildringar kan belysa förhållandet mellan människan och naturen. Vad kan reseberättelser förtälja om ekosystemen och förändringar i dem i de områden som beskrivs? Kan de ge inblick i människors sätt att förhålla sig till växter och djur? Eftersom min egen forskning handlar om Latinamerika och Karibien kommer exempen främst från reseberättelser som skildrar dessa regioner. Iakttagelserna kan dock till största delen tillämpas på tidigmoderna reseskildringar även från andra håll i världen.

Reseberättelser utgör ett viktigt men utmanande källmaterial för en miljöhistoriker. John F. Richards har påpekat att reseberättelserna ännu är ett till stora delar outnyttjat källmaterial för miljöhistoriker.⁴ Särskilt skildringar

² *Phil. trans.* III, 36 (1668).

³ Donald Worster, 'Doing Environmental History', Donald Worster (ed.), *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History* (Cambridge 1988), s. 289–309; John R. McNeill, 'Observations on the Nature and Culture of Environmental History', *History and Theory. Studies in the Philosophy of History* 42 (2003:4).

⁴ John F. Richards, *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World* (Berkeley, Los Angeles & London 2003), s. 3.

från medeltid och tidigmodern tid kan bidra med kunskap om förhållanden som inte beskrivs i andra slags källor. Det gäller i synnerhet den europeiska expansionens tidiga dagar då kolonialförvaltningen inte ännu var etablerad och de efterlämnade dokumenten är få. En av miljöhistoriens klassiker, Alfred W. Crosbys *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (1986), som uttryckligen skildrar den europeiska expansionens ekologiska konsekvenser, baserar sig delvis på reseskildringar.⁵

Med reseberättelser avses här skildringar av resor som författaren gjort eller säger sig ha gjort.⁶ Det handlar om en brokig genre som ofta kombinerar element av dagbok, resehandbok, etnografisk beskrivning, naturalhistorisk beskrivning och propaganda. Fältet är i själva verket så heterogent att det enligt vissa forskare inte alls är korrekt att tala om reseskildringen som en genre.⁷ De tidigmoderna reseberättelserna har dock vissa gemensamma drag. Genrens konventioner började utformas under renässansen och tidiga reseskildringar kom att prägla senare författare som ofta antog samma modell. En tidig version av reseskildring kunde vara en italiensk eller iberisk berättande sammanställande beskrivning av områden i Afrika, Amerika och Asien. Beskrivningarna baserade sig på venetianska ambassadörers skildringar och modellen övertogs av den spanska monarkins representanter och kyrkans män. Periodens stora kosmografier, t.ex. Giovanni Boteros *Relationi Universali* från 1590-talet, baserar sig på traditionen.⁸ I nästan samtliga fall är en del av framställningen ägnad åt beskrivningar av den främmande naturen. Acostas *Historia Natural y Moral de las Indias* är uppdelad i en naturalhistorisk och en ”moralisk” del och Charles de Rocheforts *Histoire naturelle et morale des îles Antilles de l’Amérique* (1658) följer samma uppdelning. Naturvetenskapligt orienterade resenärer såsom Hans Sloane och Alexander von Humboldt beskrev naturfenomen utförligt sina respektive arbeten, *A Voyage to the Islands of Madera, Barbados, Nieves, St. Christopher and Jamaica with the Natural History of the Herbs, Trees, Four-Footed Beasts, Fishes Insects, Reptiles, etc.* (1707–1725) och *Reise in die Aequinoctial-Gegenden des neuen Continents*

⁵ Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (Cambridge 1986).

⁶ Enligt en vanlig definition är reseberättelser sanna skildringar av resor som faktiskt gjorts. Se William H. Sherman, ’Stirrings and Searchings (1500–1720)’, Peter Hulme & Tim Youngs (eds.), *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002), s. 30.

⁷ Sherman, ’Stirrings and Searchings’.

⁸ Om kosmografier, se Bitterli, *Die ’Wilden’ und die ’Zivilisierten’*, s. 258.

(1799–1804). Medan Sloanes huvudmotiv för resan inte var naturalhistoria – Sloane vistades på Jamaica som guvernörens läkare och botaniserade på sin fritid – var naturalhistoria Humboldts huvudsakliga intresse. Samma gäller Linnélärjungen Pehr Kalm vars *En Resa Til Norra America* (1753–1761) huvudsakligen består av naturobservationer.

De flesta reseskildringar erbjuder alltså möjligheter till att få åtminstone något slags inblick i naturförhållandena på resmålet. Ett antal källkritiska problem föreligger emellertid då reseskildringar används som historiskt källmaterial. För det första kan man fråga sig vem som skrev reseskildringar. Litteraturforskaren William H. Sherman har uppgett en typologi av tidigmoderna resenärer som också erbjuder ett kronologiskt hjälpmedel.⁹ Enligt honom var pilgrimer och vilsegångna riddare de vanligaste resenärerna under medeltiden. Därefter uppträder handelsmän, uppträcksresanden, kolonister, fångar och rymlingar, ambassadörer, pirater och vetenskapsidkare. Sherman nämner varken soldater, administratörer eller missionärer, som också hörde till den tidigmoderna tidens resenärer. Inte heller talar han om slavar och kidnappade kontraktarbetare som reste över Atlanten mot sin vilja. Alla slags resenärer skrev skildringar men de välutbildade är bäst representerade bland skribenterna. Som så ofta i historiska sammanhang är det framför allt den bildade klassen som får komma till tals genom texterna. Den vetenskapliga resenären blir vanligare kring sekelskiftet 1700 med en ny, mer rationell och vetenskaplig syn på naturalhistoria.¹⁰

De kunskaper som reseberättelserna förmedlar om ursprungsfolk härstammar också från européers texter. Amerikanska folks livsstil och jordbruk skildras men det är svårt att dra slutsatser på basis av andrahandskällor. Samma gäller skildringar av de afrikanska slavarna. Det finns talrika beskrivningar av slavarna men deras egen röst blir sällan hörd. Missionärernas skildringar av den ursprungliga befolkningen och slavarna är t.ex. kraftigt präglade av synen på dessa människor som förtappade hedningar.

Det är alltså viktigt att beakta sammanhanget och motiven för att skriva och ge ut reseskildringen. Författarna vistades i kolonierna av olika orsaker: de var soldater eller administratörer i kronans tjänst, de var kolonister ute

⁹ Sherman, 'Stirrings and searchings', s. 24 ff.

¹⁰ Se t.ex. Roy Bridges, 'Exploration and Travel Outside Europe (1720–1914)', Peter Hulme & Tim Youngs (eds.), *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002), s. 53; James McClellan III & F. Regoud, 'The Colonial Machine: French Science and Colonisation in the Ancien Régime', *Osiris* 15 (2000).

efter bättre levnadsförhållanden, de var läkare, veterinärer och präster. De skrev sina böcker utifrån olika motiv. Såsom framgått av Hans Sloanes exempel kunde man vistas i Amerika i olika roller. Den svenske läkaren Samuel Fahlberg reste till den svenska besittningen i St. Barthélemy och tjänade som provinsialmedicus, guvernementssekreterare och senare som lantmätare. Han fungerade dock samtidigt som korrespondent för Svenska vetenskapsakademien som publicerade hans översikt *Utdrag af samlingar till naturalhistorien öfver ön St. Barthlemi i Westindien* år 1786. I många fall handlade det om mission och boken föll inom kategorin missionslitteratur vars syfte var att beskriva missionsarbetets vedermödor. Det kunde röra sig om statlig propaganda i syfte att uppmuntra kolonisering. I vissa fall var motivet helt enkelt att underhålla den läsande publiken och stilla dess nyfikenhet. En reseberättelse kunde vara ett beställningsarbete, den kunde t.o.m. vara en bok skriven på basis av andras anteckningar som t.ex. Jean-Baptiste Labats böcker om Afrika.¹¹ Målet var dels att roa den läsande publiken med skildringar från avlägsna länder, dels att ge praktisk kunskap åt dem som stod i begrepp att resa till kolonierna. Då avsikten var att underhålla läsarna är det klart att det exotiska och spektakulära fått mer plats än det som uppfattades som mindre intressant.

Kan vi lita på ögonvittnen?

Även om reseskildringarna inte alltid är särskilt pålitliga hör det till genrens väsen att understryka verkens autenticitet och trovärdighet. Texterna är fulla av små detaljer och det finns en strävan att återge all information så realistiskt som möjligt. Skribenten betonar ofta att han eller hon själv varit på plats och sett allting med egna ögon. Ögonvittnets roll som kunskapskälla är särskilt framträdande just när det gäller skildringar från den amerikanska kontinenten, eftersom varken Bibeln eller de antika auktoriteterna, som tidigare hade representerat den högsta sakkunskapen, haft något att säga om Nya världen. Reseskildringarna bidrog därmed till att utveckla och befästa en ny kunskapsyn. Kunskap inhämtad genom sinnena ansågs inte av alla i idealistisk anda uppfosttrade lärda som den mest pålitliga, men en ny kunskapsyn där särskilt

¹¹ Jean-Baptiste Labat, *Nouvelle relation de l'Afrique occidentale* (1728) och *Relation historique de l'Ethiopie occidentale* (1732). En av den tidigmoderna periodens mest kända och ambitiösa "fätöljresenärer" var holländaren Olfert Dapper (1635–1698) som, trots att han aldrig lämnade Nederländerna, skrev beskrivningar av Afrika (1668), Kina (1670), Persien (1672) och Arabien (1680).

synsinnet värderades som förmedlare av sanning blev allt viktigare under den tidigmoderna perioden. Ibland var ögonvittnets position dock svår vid åsynen av det aldrig tidigare skådade. Den spanske soldaten Bernal Diaz skriver i *Historia Verdadera de la Conquista de la Nueva España* upprepade gånger att han hade svårt att tro sina ögon då han anlände till Nya världen och såg dess under.¹² Stephen Greenblatt har påpekat hur en representationskris uppstår då förmågan att varsebli och beskriva det varseblivna immobiliseras av pur förundran.¹³ Ett vittne ser sådant som han eller hon förväntar sig att se och som existerar inom ramen för hans eller hennes förväntningshorisont men förstummas i konfrontationen med det radikalt främmande.

Den europeiska expansionens och kolonialismens historia är full av möten mellan människor som inte kunnat förstå varandras språk och detta har naturligtvis lett till felaktiga tolkningar. Tidvis uppstod missförstånd då de nya förhållandena påminde om något bekant. I mötet med Nya världens djurvärld försökte européerna inplacera de främmande djuren i det europeiska artmönstret. Gonzalo Fernandez de Oviedo y Valdés (1478–1557) observerade många infödda amerikanska djur och försökte i sin reseskildring beskriva och namnge dem efter bästa förmåga. Han kallar puman för lejon och ser ingen skillnad mellan Gamla och Nya världens rådjur. Han tog majsen för samma växt som Plinius identifierade som den indiska hirsen, och kunde inte tänka sig att kalla jaguaren tiger eftersom beskrivningen inte motsvarade Plinius beskrivning av djuret. Oviedo hade under sin tid som guvernör av Cartagena och Santo goda möjligheter att iakttä växt- och djurlivet, och då hans stora arbete *La Historia general y natural de las Indias occidentales* utkom 1557 (första delen redan 1535), var det den mest täckande beskrivningen av Nya världens natur som fanns att läsa.

Förutom att besökare ofta missförstod saker, försummade de många gånger att observera ting och fenomen i områden de besökte. Vad resenären lade märke till eller valde att lägga märke till begränsades av hans eller hennes förståelsehorisont men varseblivningen kunde också vara medvetet selektiv. Detta kan ha haft att göra med iakttagarens perspektiv, intresse, begränsningar eller roll. De som har haft intresse av erövring eller kontroll av områden har betonat

¹² Bernal Diaz deltog i erövringen av Mexiko åren 1519–1521 men fullbordade inte sitt manuskript förrän år 1568.

¹³ Stephen Greenblatt, *Marvellous Possessions: The Wonder of the New World* (Oxford 1991), s. 133.

deras politiska struktur, militära kapacitet, sociala organisation och ekonomiska möjligheter. De som haft lukrativa handelsförbindelser i sikte har fäst uppmärksamhet vid naturresurser, eventuella förädlade produkter och kulturella seder och bruk vars kännedom kunnat främja etablerandet av förbindelser. Resenären som var ute efter att beskriva ett område i syfte att locka dit kolonister tonade troligtvis ner negativa förhållanden såsom ett ogästvänligt klimat, orkaner, ogenomtränglig djungel och fientligt inställda ursprungsinvånare. Andra, som velat framstå som hjältar ute på farliga uppdrag, har livligt skildrat det påfrestande klimatet, främmande sjukdomar och kannibalism. För den naturalhistoriskt orienterade resenären var växter, djur och mineraler intressanta fenomen som beskrevs utförligt medan den praktiskt lagde fäste mer uppmärksamhet vid ett fåtal växter som kunde vara nyttiga.

Det huvudsakliga motivet för kolonisering av nya områden var trots allt deras tilltänkta nytta för moderlandet. Kolonierna fick tjäna som resursdepåer varifrån råvaror såsom oraffinerat socker, bäverskinn och tobak transporterades till Europa för att förädlas. Härvid blev lokala växter som t.ex. socker, indigo och tobak värdefulla plantageväxter som odlades med så effektiva metoder som möjligt. Plantageodlingen hade djupgående konsekvenser för ekosystemen och skapade på många håll nya slags landskap med nya arter. Den europeiska expansionen förvandlade koloniernas landskap genom både avsiktlig och oavsiktlig import av europeiska växter och djur som erövrade ekosystemen.¹⁴ Många växt- och djurarter försvann, som Thomas Coke lamenterar i *A History of the West Indies* från år 1808:

Many of the land animals, and of the feathered race, which once inhabited these delightful abodes, are now no more. The desolating hand of man has pursued them with unjustifiable avidity, and exterminated them from this portion of the globe. Their names are preserved by historians, and some particulars of their features have been transmitted to us; but the pages of history are their only places of residence.¹⁵

Ett vanligt källkritiskt problem har att göra med att reseskildringar ibland skrevs flera år efter resan och berättelserna kan ha förvrängts. Hans Sloane vistades t.ex. på Jamaica på 1680-talet medan hans stora arbete om Jamaica utkom först över tjugo år senare. I vissa fall har forskare också funnit diskrepanser mellan författarens reseanteckningar och själva boken. Jean-Baptiste

¹⁴ Laura Hollsten, *Knowing Nature: Knowledge of Nature in Seventeenth Century French and English Travel Accounts from the Caribbean* (Åbo 2006).

¹⁵ Thomas Coke, *A History of the West Indies* (1808), s. 79.

Labat förefaller ha hittat på två extra resor till Antillerna för att i sin framställning följa den ordning han önskade.¹⁶ Kraven på genrens konventioner och stil, liksom strävan att vara vetenskapligt korrekt eller betona det spännande och spektakulära har säkert påverkat slutresultatet särskilt i fall där texten utgivits flera år efter resan. Även där den ursprungliga resedagboken i stort sett överensstämmer med den publicerade reseberättelsen, som i Pehr Kalms fall, har vissa förändringar gjorts för att tillgodose genrens konventioner.¹⁷

Naturskildringar i reseberättelser har ibland fungerat som en samhällskritisk kommentar till de politiska förhållandena hemma.¹⁸ En besökare i ett främmande land kan ha tolkat landet, folket och dess natur som en idealbild i förhållande till hemlandet. I sådana fall kan naturens harmoni ha representerat ett idealiskt politiskt system, som t.ex. hos den engelske monarkisten Richard Ligon som flytt till Barbados under Cromwells regim.¹⁹ Naturen som han varseblev syntes för honom befinna sig i perfekt ordning i likhet med ett organiskt samhälle präglad av välstånd och kärlek där kungen framstod som den ”naturliga” härskaren. I andra fall har naturen tolkats som radikalt avvikande från förhållanden i hemlandet. David Arnold har i samband med en diskussion om Edward Saids tes om orientalismen påpekat att tolkningarna av det annorlunda i förhållande till den västerländska kulturen inte bara gäller icke-västerländska kulturer utan också icke-västerländska naturmiljöer och landskap. Arnold hävdar att främmande landskap, klimat och sjukdomar tilldelats betydande moralisk innebörd.²⁰ Idén om att miljön påverkar människans kropp, lynne och kultur har en lång historia i den västerländska kulturen.²¹ Den naturdeterministiska uppfattningen, enligt vilken

¹⁶ Marcel Chatillon, 'Le Père Labat a travers ses manuscrits. Les inédits de Labat', *Extrait du Bulletin de la Société d'Histoire de la Guadeloupe*, 40–42 (1979), s. 35–39.

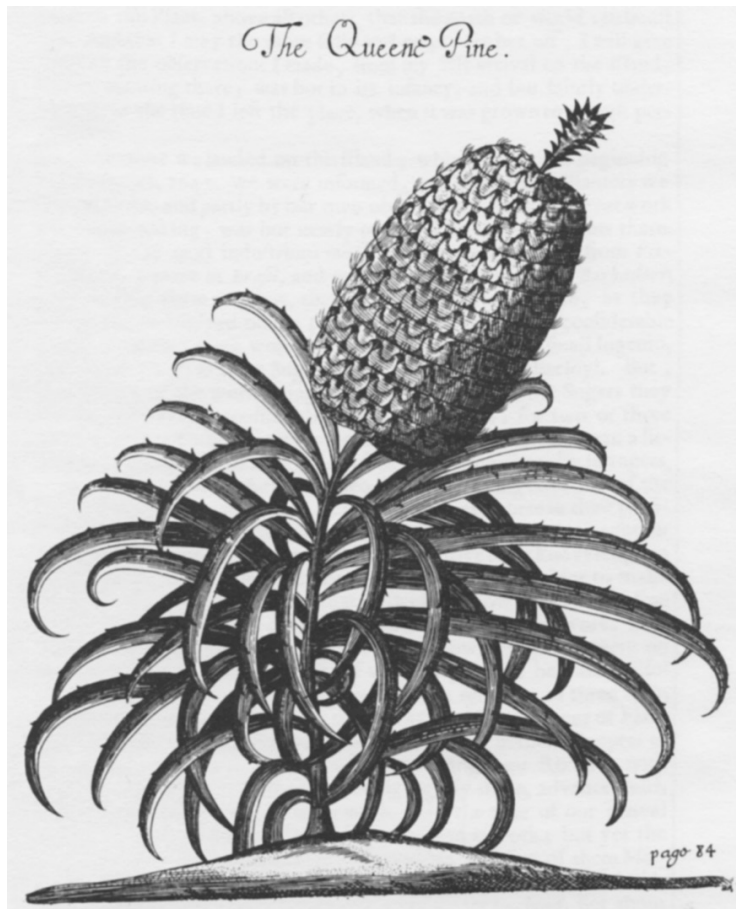
¹⁷ Per Eliasson har jämfört Kalms resedagbok (publicerad som *Resejournal öfver resan till norra Amerika I–IV*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (Helsingfors 1966–1988) och publicerade reseberättelse och konstaterat att bland annat uppgifter om tidigare litteratur har infogats.

¹⁸ Andrew Hadfield, *Literature, Travel, and Colonial Writing in the English Renaissance 1545–1625* (Oxford 1998).

¹⁹ Richard Ligon, *A True and Exact History of the Island of Barbadoes* (London 1657).

²⁰ David Arnold, *The Problem of Nature: Environment, Culture and European Expansion* (Oxford 1996), s. 141–142.

²¹ Clarence Glacken, *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century* (Berkeley & Los Angeles 1967), kap. 2 och 9.

"The Queen Pine". Teckning av Richard Ligon ur *A True and Exact History of the Island of Barbadoes* (1657).

människans kropp och karaktär formades av miljön, bidrog till att platser och klimatförhållanden tillmättes stor betydelse, särskilt under en tid då nya områden utforskades och möjligheterna att göra jämförelser ökade. Uppfattningen bidrog till att icke-europeiska landskap ofta tolkades som motpoler till den mer "moderata" europeiska naturen.

Naturbeskrivningar skall alltså inte bara förstås som beskrivningar av faktiska ekosystem och praktiker kring naturresurser. Reselitteratur kan också ge

viktig kunskap om natursyner. Som Peter Stadius har anmärkt erbjuder reseberättelser kulturforskningen positiva data även om de inte uppfyller källkritiska krav.²² Undersökningen gäller då mentalitets- och idékomplex snarare än faktiska uppgifter. Samhällets bilder och symboler om naturen uttrycker dess kollektiva medvetenhet som får sitt uttryck i mytologi, kosmologi, vetenskap, religion, filosofi, språk och konst. Medan vetenskapliga, filosofiska och litterära texter berättar om elitens uppfattning kan man spåra det vanliga folkets tankar i ritualer, fester, sånger och myter. Dessa översätts sedan till etik, moral och tabuföreställningar. Medvetenhet och natursyn handlar om hur samhällets medlemmar känner och varseblir naturen. Vad ser de då de ser ett berg, ett träd, en sköldpadda? Ser de en släkting, en naturresurs eller en själlös automat? Synsättet påverkar individens och samhällets normativa förhållningssätt till naturen och därmed också till praktikerna som används för att skaffa föda, bygga boningar och andra former av resursutnyttjande.²³

Det är vanligt att författare till tidigmoderna reseskildringar från Amerika hänvisar till de möjligheter till rikedomar som kolonierna erbjöd, men också till det hårda arbete som krävdes för att skapa ett produktivt kulturlandskap. Särskilt i texter där naturen beskrivs i anslutning till plantageorganisationen och sockertillverkningen i Karibien framträder en exploaterande, mekanistisk natursyn. Men också en äldre, organisk natursyn är ännu närvarande i texterna. I likhet med den amerikanska ursprungsbefolkningen uppfattade många européer jorden som den kvinnliga *Dame Natura* eller Moder jord. Carolyn Merchant, som betonat genusaspekten i miljöhistoria, har påpekat att jorden dock alltmer sällan betraktades som den goda givmilda modern, utan blev i texter från 1600-talet i allt högre grad ett objekt eller ett offer.²⁴ Ett exempel på detta finner vi hos engelsmannen Edmond Hickeringill som med ogillande skriver om spanjorernas gruvverksamhet i Hispaniola. Han klagar över att inget kunde skydda Jordens livmoder från de giriga våldtäktsmännen.²⁵ Metaforen, där människan förgripit sig på sin mor, hade sedan länge varit vanlig i gruvdriftssammanhang men på 1600-talet blir de sexuella

²² Peter Stadius, *Resan till norr. Spanska Nordenbilder kring sekelskiftet 1900* (Helsingfors 2005), s. 17–18.

²³ Se t.ex. Donald J. Hughes, *What is Environmental History?* (Cambridge 2006).

²⁴ Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution* (San Francisco 1980).

²⁵ Edmond Hickeringill, *Jamaica Viewed* (London 1661).

metaforerna vanliga också när det gäller att utnyttja naturen på andra sätt, att penetrera henne och avslöja hemligheterna i hennes sköte.

En miljöhistorisk synvinkel

Tolkningen av reseberättelser har att göra med forskarens perspektiv och teoretiska utgångspunkter. Förutom att en miljöhistoriker antar ett miljöperspektiv kan hon eller han också utgå från vissa ideologiska eller teoretiska antaganden. Den miljöhistoriska ståndpunkten inbegriper ofta (men inte nödvändigtvis) en viss normativ position där normen utgörs av ekologisk balans eller ”hållbara” ekosystem. När det gäller reseskildringar från den koloniala tidens Amerika framstår också det post-koloniala perspektivet som fruktbart då det finns klara tecken på att koloniseringen förändrade landskapen radikalt. Miljöhistorikern Aaron Sachs har fäst uppmärksamhet vid att miljöperspektivet och post-kolonialismen uppträdde på historieforskningens scen ungefär samtidigt och att de kompletterar varandra väl.²⁶ Afrikanisten John MacKenzie har lyft fram en tradition inom miljöhistorien som behandlar avkoloniseringens moraliska klimat och Europas syn på världsdelens imperialistiska interaktion med den övriga världen.²⁷ En riktning inom traditionen betonar koloniseringens negativa miljökonsekvenser: underminering av traditionella ekonomier, avskogning, jordflykt, artutrotning o.s.v.²⁸ Denna ”apokalyptiska tradition” tar fasta på kolonialismen och imperialismen som katastrofal miljöförstörare. Alfred W. Crosbys arbeten om den ekologiska imperialismen hör klart hemma i denna tradition.²⁹ Medan Crosby särskilt uppmärksammat hur tidigare förbisedda organismer såsom ogräs invaderar ekosystemen i kolonierna, beskriver Lucile Brockway hur socker, kaffe, indigo, vallmo, jute, sisal, tobak och gummi ”marscherade över landskapet som miljöhistoriens kommandotrupper”.³⁰ Att betrakta den förkoloniala perioden

²⁶ Aaron Sachs, 'The Ultimate "Other": Post-Colonialism and Alexander von Humboldt's Ecological Relationship with Nature', *History and Theory. Studies in the Philosophy of History* 42 (2003:4), s. 111–135.

²⁷ John MacKenzie, 'Empire and the Ecological Apocalypse: The Historiography of the Imperial Environment', Tom Griffiths & Libby Robin (eds.), *Ecology and Empire. Environmental History of Settler Societies* (Edinburgh 1997), s. 215.

²⁸ John MacKenzie, 'Empire and the Ecological Apocalypse', s. 218.

²⁹ Se Crosby, *Ecological Imperialism*.

³⁰ Lucile H. Brockway, *Science and Colonial Expansion: The Role of the British Royal Botanical Garden* (New York & London 1979).

i ett paradiskt skimmer är typiskt för detta slags historieskrivning. Många författare jämför ursprungsbefolkningars ekologiskt skonsamma livsstil med de europeiska kolonisternas roffarekonomi, t.ex. Carolyn Merchant jämför den nordamerikanska befolkningens ekocentriska världsbild med nybyggarnas människocentrerade världssyn i *Ecological Revolutions* (1989).³¹ Föreläsarna för den apokalyptiska traditionen anser att människans herravälde över naturen var en främmande tanke för de flesta amerikanska folk som hade en fundamentalt annorlunda natursyn än de europeiska nybyggarna.

Elinor Melville har lagt märke till att miljöhistoriker som skriver om Latinamerika representerar två olika positioner beroende på den tidsperiod de beskriver.³² I undersökningar av erövringstiden (ca 1492–1580) tenderar forskarna att betrakta såväl ursprungsbefolkningen som naturen som offer för europeiska människor och andra arter, inte minst sjukdomsframkallande organismer. De ursprungliga invånarna uppfattas som närmare naturen än européerna som hotar både den ekologiska balansen och den traditionella livsstilen. I forskning kring den koloniala eran (1580–1810) däremot ses naturen som en starkare entitet – nu enas både europeiska kolonister och indianska bönder i kampen mot den oförutsägbara fysiska omgivningen. De två tendenserna har lett till två trender i latinamerikansk miljöhistoria där forskare som undersöker erövringstiden omfattar Carolyn Merchants tes om ekologiska revolutioner i kolonierna, och därmed den ”apokalyptiska” traditionen, medan historiker som bedriver forskning kring den koloniala eran snarare tillämpar ett braudelianskt perspektiv. Ett längre tidsperspektiv krävs för att kolonialismens miljöpåverkan skall framstå i sina rätta proportioner, lyder resonemanget. I denna tradition framhålls att också ursprungsbefolkningar haft förmågan att påverka sin omgivning radikalt, t.ex. genom användning av eld. Studiet av långa tidsförlopp gör det också lättare att se de komplexa förhållandena mellan ”naturliga” cykler och mänsklig påverkan, hävdar föreläsarna för längre tidsperspektiv. Den vite mannen och hans ekologiska fotspår behöver alltså inte vara roten till allt ont i kolonisationens historia. Det finns till och med författare som inte understöder tesen att kapitalismen automatiskt medför miljöproblem. Enligt Melvilles uppfattning var erövringen av Nya världen inte alls den snabba ödeläggelse som ofta skildras.

³¹ Carolyn Merchant, *Ecological Revolutions: Nature, Gender, and Science in New England* (Chapel Hill & London 1989). Reseskildringar ingår i Merchants tidigmoderna källmaterial.

³² Elinor Melville, 'Latin American Environments', Tom Griffiths & Libby Robin (eds.), *Ecology and Empire: Environmental History of Settler Societies* (Edinburgh 1997), s. 186–187.

Den ekologiska imperialismen var inte bara en erövring utan en process, där mottagarna till fullo utnyttjade de nya möjligheterna som införseln av nya växt- och djurarter innebar. Det stämmer att landskapet och ekosystemen i vissa fall förändrades till oigenkännlighet, men i dag är invånarna stolta över sina hybridekosystem, hävdar Melville.³³ Den ekologiska imperialismen behöver enligt detta synsätt inte vara en tragedi – även om artutrotning alltid är en förlust skapar nya arter nya överlevnads sätt och valmöjligheter.

Det kritiska perspektivet infinner sig också i läsningen av naturalhistoriska beskrivningar i reseberättelser. Författare till reseberättelser var oftast amatörer som inte bara skildrade områdets flora och fauna, utan som berättade om det mesta: klimat, geografi, politiska förhållanden, seder och bruk. I vissa fall bidrog författarna dock till botanikens utveckling.³⁴ En rad forskare har uppmärksammat naturvetenskapens betydelse i den västerländska kolonialismen och imperialismen. Mary Louise Pratt har hävdad att naturalhistorien i kolonierna har fungerat som ett element i det imperialistiska projektet där namngivandet och organiserandet av främmande arter innebar erövring och kontroll.³⁵ Skildringarna kan ses som ett led i koloniseringsprocessen. Ett område upptäcks, erövrar, namnges, beskrivs och omformas till ett nytt landskap enligt europeisk modell för att tillgodose europeiska behov.

Det finns alltså flera nivåer i en miljöhistorisk analys. En reseberättelse som representerar en kolonialistisk diskurs och en exploaterande natursyn kan samtidigt berätta för oss vilka växter och djur som fanns i ett område under en tidsperiod och den kan berätta hur och med vilka medel naturens resurser utnyttjades. En skildring av en resa till samma område femtio år senare kan i bästa fall berätta hur situationen förändrats över tid. Eftersom så många resenärer skrev reseberättelser under sina vistelser i Amerika finns det i många fall möjligheter att betrakta kronologiska utvecklingsförlopp. Som översikten ovan visar är en diskussion kring huruvida det handlar om utvecklingsmönster mot det bättre eller mot det sämre svår att undvika.

³³ Jfr Worster, 'Transformations of the Earth: Towards an Agroecological Perspective in History', *The Journal of American History* 76 (1990:4) som betonar betydelsen av den kapitalistiska organiseringen av jordbruket i miljöhistorien.

³⁴ Ett framstående exempel är botanikern Charles Plumier, *Description des Plantes de l'Amerique avec leurs Figures* (Paris 1693).

³⁵ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (London & New York 1992).

My Last Will and Testament

Testamenten och bouppteckningar som källor för forskning kring kvinnors konsumtion under tidigmodern tid i England

ANNA SUNDELIN

I give to the Right honourable the Lord Chedworth my brothers picture which I had of his ffather I also give the right honourable the Lady Shaftesbury my wrought bed. Item I give to Mrs Letitia Juge wife of Edward Juge of Brook Street in the parish of St George Hanover Square afore said gentlemen my tea table six china cups & six saucers my china tea pott and saucer my china dish and cover my china slopbason and saucer two china mugs and my six silver tea spoons my four large damask table cloths and nine damask napkins and my two little damask table table cloths my velvet gown and pettycoat my ffrrench brocaded handkerchief my two long laced hoods my black laced handkerchief my ffringed work petticoat my white satten laced matelett and pilgrim the same my velvet muffleles my emerald ring set round with rubys and diamonds my stone shoe buckles and my girdle buckle both set in silver my green earrings with three white drops my garnett earrings with three drops and all my other earrings and stones therto belonging my black broad small bead necklace my white ffrrench necklace three rows my hook my white ivory ffrann my gold stuff my little canvas ffire screen my two gold tassels my white satin stomacher and my silk cover for the tea table and my book of receipt in cookery.¹

I välborna fru Margaret Mugges testamente ovan, undertecknat den 26 april 1737, nämns bland annat borddukar av damast och silke, porslin samt silverskedar. Samtliga föremål kan kopplas ihop med den för tidsperioden nya seden i England att dricka te. Te, liksom kaffe, är exempel på nya konsumtionsvaror i det tidigmoderna Europa som med tiden gick från att vara ett

¹ *Will of the Honourable Mrs. Margaret Mugge*, The National Archives, Kew, England, PROB 11/754. Tekniskt sett var *will* och *testament* skilda saker, det förra rörde mark och det senare lösöre, och det var endast testamentet som krävde en testamentsexekutor. I praktiken är det dock lättare att hålla ihop dessa begrepp.

exotiskt inslag till att bli en del av vardagen för de allra flesta.² Testamentet exemplifierar den typ av källor av mer personlig karaktär som kan användas för konsumtionshistorisk forskning. Det övergripande syftet med denna uppsats är att belysa testamenten och bouppteckningar som källor för forskning kring kvinnor som konsumenter i England under perioden 1500–1800. Mer specifikt diskuterar jag de möjligheter och begränsningar användningen av testamenten och bouppteckningar medför och lyfter fram några studier där denna typ av källor har använts.

De brittiska historikerna Neil McKendrick, John Brewer och John H. Plumb har urskilt en ”konsumtionsrevolution” som ägde rum i England under 1700-talet. Denna omvälvning kännetecknades bland annat av att konsumtionen blev allt mer demokratiserad genom att borgarna och arbetarna i mån av möjlighet började konsumera på ett sätt som tidigare varit förbehållet adeln.³ Konsumtion kan definieras på olika sätt beroende på vilka aspekter man vill betona. Enligt en bred definition, given av den amerikanska historikern Joyce Appleby, kan konsumtion ses som såväl drömmen om som själva anskaffandet och användningen av varor och tjänster.⁴ Den negativa innebörden i ordet konsumera, i betydelsen göra slut på eller förstöra, uppstod redan i början av den tidigmoderna eran då ordet togs i bruk i engelskan. Konsumtion sågs då ofta som en motsats till sparande, vilket ansågs vara en av de främsta dygderna.⁵ Även om fokuseringen på både England och 1700-talet har ifrågasatts kan man konstatera att det skedde flera förändringar i konsumtionen under 1600- och 1700-talet och att dessa förändringar påverkade samhället på en mängd sätt.⁶ Ökningen i konsumtionen hos framför allt

² Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660–1760* (London 1996), s. 157–159.

³ Neil McKendrick, John Brewer & John H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth Century England* (Bloomington 1982).

⁴ Joyce Appleby, 'Consumption in Early Modern Social Thought', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London 1993), s. 162–173.

⁵ Sverker Sörlin, *Världens ordning. Europas idéhistoria 1492–1918* (Stockholm 2004), s. 399.

⁶ T.ex. Jan de Vries, 'Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London 1993), s. 85–132; John Styles 'Manufacturing, Consumption and Design in Eighteenth-Century England', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods*, s. 527–554; Jonathan White, 'A World of Goods? The "Consumption Turn" and Eighteenth-Century British History', *Cultural and Social History* (2006:3), s. 93–104.

samhällets mellanskikt gällde både lyxvaror och nödvändigheter.⁷ Framför allt under 1700-talet blev kopplingen mellan konsumtion och sökande efter njutning och ett gott liv starkare. Denna hedonism tilltalade främst samhällets mellanskikt som såg konsumtionen av vissa varor som ett sätt att visa sin plats i samhället och markera en viss livsstil.⁸

Testamenten

Ett testamente är ett (vanligen) skriftligt dokument om hur en persons egendom skall fördelas efter hans eller hennes död. I England blir ett testamente ett bindande juridiskt dokument efter testamentsbevakningen och kan då vid behov verkställas av en domstol. Det är således både ett privat och ett offentligt dokument.⁹ Av de ungefär 2 miljoner bevarade testamentena i England från den tidigmoderna tiden är majoriteten, ca 80 %, uppgjord av män. En stor del av de bevarade testamentena är tillgängliga via internet genom The National Archives samling *DocumentsOnline*.¹⁰ Det brittiska nationalarkivet har gått in för att digitalisera de testamenten som godkänts av The Prerogative Court of Canterbury, till glädje och nytta för intresserade släktforskare och historiker. Fram till år 1852, då lagstiftningen ändrades, var det de ecklesiastiska domstolarna som genomförde testamentsbevakningen. The Prerogative Court of Canterbury, som verkade i London, var den största och mest inflytelserika av dessa.¹¹

Då det gäller testamenten givna av kvinnor är majoriteten uppgjorda av änkor eller ogifta kvinnor. Då en kvinna gifte sig i England övertog maken äganderätten till hennes egendom och skulder. Enligt lagen hade alltså en

⁷ Uppdelningen i lyx och nödvändighet görs vanligen utgående från inkomstelasticiteten. Livsmedel köps i samma mängd oberoende av pris och inkomster och är således en typisk nödvändighet. Som lyxvaror räknas den grupp varor där konsumtionen snabbt minskar om konsumentens inkomster sjunker.

⁸ Sörlin, *Världens ordning*, s. 400; Joyce Appleby, 'Consumption in Early Modern Social Thought', J. Brewer & R. Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods*, s. 172; Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* (Oxford 1987).

⁹ Janet Finch et al., *Wills, Inheritance and Families* (Oxford 1996), s. 1–2.

¹⁰ *The National Archives, DocumentsOnline*, <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline> (läst 15.10 2007).

¹¹ Jeff Cox & Nancy Cox, 'Probate 1500–1800, a System in Transition', Tom Arkell, Nesta Evans & Nigel Goose (eds.), *When Death Do Us Part: Understanding and Interpreting The Probate Records of Early Modern England* (Oxford 2004), s. 15.

gift kvinna ingen egendom och följaktligen inget behov av ett testamente.¹² Detta förhållande var speciellt för England, i övriga Europa och i Norden hade maken endast rätt att förvalta kvinnans egendom inom ramen för äktenskapet. Lagen ändrades för Englands del först år 1882 i och med *Married Women's Property Act*. Trots att det finns fler bevarade testamenten givna av män anser den brittiska historikern Amy Louise Erickson att kvinnor relativt sett var mer benägna än män att upprätta testamenten. Kvinnorna såg inte bristen på egendom eller fattigdom som ett motiv för att inte upprätta ett testamente på samma sätt som männen gjorde. En jämförelse av de föremål som omnämns i testamenten från den tidigmoderna eran visar även att det fanns skillnader mellan de ägodelar som män och kvinnor testamenterade. Om testatorn var en man bestod legaten främst av pengar, djur och mark. Den totala summan översteg ofta värdet på den disponibla inkomsten och arvingarna blev tvungna att sälja en del föremål så att testamentet kunde verkställas. Då testamentsgivaren var en kvinna bestod testamentsgåvorna vanligen av pengar, kläder, porslin och olika köksutensilier. Även möbler som sängar och kistor med kläder och lakan omnämndes i kvinnornas testamenten. Det var sällsynt att män gav bort specifika föremål, men då de gjorde det rörde det sig ofta om enstaka värdefulla föremål.¹³

De tidigmoderna engelska testamentena inleddes vanligen med datum och testamentsgivarens namn samt några ord om personens yrke eller status och hemort. Efter detta följde en redogörelse för testamentsgivarens hälsa, ofta i form av ett konstaterande om de kroppsliga svagheter men med betoning på styrka och skarpheit i sinnet. Även hänvisningar till hur osäkert och skört en människas liv var förekom. Fram till slutet av 1600-talet efterföljdes dessa rader vanligen av ett stycke där testamentsgivaren som den första testamentsgåvan gav sin själ till Gud med hopp om frälsning. Under 1700-talet förekom detta allt mer sällan. I stället övergick testamentsgivarna då efter de inledande raderna till att redogöra för hur de önskade få sin egendom fördelad.

¹² Amy Louise Erickson, 'Possession – and the One-Tenth of the Law: Assessing Women's Ownership and Economic Roles in Early Modern England', *Women's History Review* 16 (2007:3), s. 372; Carmel Biggs, 'Women, Kinship, and Inheritance: Northamptonshire 1543–1709', *Journal of Family History* 32 (2007:2), s. 108; Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780–1850* (London 1987, 2002), s. xxviii.

¹³ Nigel Goose & Nesta Evans, 'Wills as an Historical Source', Tom Arkell, Nesta Evans & Nigel Goose (eds.), *When Death Do Us Part*, s. 39.

Denna del av testamentet var, beroende på hur välbärgad testamentsgivaren var, antingen endast några rader eller mycket omfattande. Även mängden detaljer och noggrannheten i beskrivningen av de föremål som nämndes varierade.¹⁴

Ett antal omständigheter inverkar på huruvida ett testamente från den tidigmoderna eran finns bevarat fram till våra dagar. Bland dessa är kön, ålder, social status och geografiska faktorer de viktigaste. Att upprätta ett testamente var vanligare bland de välbärgade, personer med en svag ekonomisk ställning gav i regel bort sina få ägodelar som gåvor innan de avled. För att kunna upprätta ett testamente måste testamentsgivaren vara myndig. Det vanligaste var att en person upprättade sitt testamente då han eller hon kände att döden närmade sig. Ett fåtal gjorde upp ett testamente medan de ännu var vid god hälsa, och det förekom att personer lät författa ett testamente på förhand men undertecknade det först på sin dödsbädd.¹⁵ Det var sällsynt att testamentsgivaren själv bokstavligt talat skrev sitt testamente. De flesta författades av församlingspräster eller i städerna av skrivare och offentliga notarier. På ett godkänt testamente ställdes vissa formkrav – datum, testatorns underskrift eller bomärke samt namngivna exekutorer. Dessa kunde vara både män eller kvinnor och måste nödvändigtvis inte vara myndiga. Om ett testamente inte uppfyllde ett eller flera av dessa krav var det ogiltigt men kunde ändå godkännas av domstolen i likhet med ett muntligt testamente.¹⁶

Bouppteckningar

Bouppteckningar är mångsidiga källor och har därför utnyttjats av historiker för allt från omfattande statistiska undersökningar till studier om hur människor presenterat sitt ”jag” genom konsumtion. Förutom för att besvara frågor kopplade till materiell kultur har bouppteckningar använts för att studera bland annat tidigmoderna näringar, frågor om kredit och skulder, yrkesgrupper i städer, tidigmoderna hem och levnadsvillkor, rikedom och sociala strukturer.¹⁷

¹⁴ Goose & Evans, 'Wills as an Historical Source', s. 48.

¹⁵ Goose & Evans, 'Wills as an Historical Source', s. 44–46.

¹⁶ Cox & Cox, 'Probate 1500–1800', s. 23.

¹⁷ Tom Arkell, 'Interpreting Probate Inventories', Tom Arkell, Nesta Evans & Nigel Goose (ed.), *When Death Do Us Part*, s. 72–102.

Liksom då det gäller testamenten kan bouppteckningar från den tidigmoderna eran se ut på olika sätt. Det rådde stor inkonsekvens både gällande sättet att göra upp förteckningar över inventarier och i fråga om hur detaljrika beskrivningarna av föremålen skulle vara.¹⁸ I takt med att mängden egendom ökade blev bouppteckningarna allt mer sammanfattande. I mitten av 1700-talet var det följaktligen vanligt att det endast gjordes upp en förteckning över rum snarare än föremål. Förteckningen avslutades, som i följande exempel, med det samlade värdet av allt i de specifika rummen:¹⁹

September the 5th 1718²⁰

A true and perfect Inventory of the Goods Chattles and Cattles of Christopher Johnson of Clayworth in the County of Nottingham Gentleman late deceased: Appraised by us whose names are subscribed

	Lib	s	d
Imprimis Purse and Apparel	150	00	00
Debts upon Speciality	026	00	00
Debts without Speciality	108	06	00
Item without Speciality	026	00	00
Furniture in the Hall Room	006	10	00
Item in the great Parlour	004	00	00
Item in the little Parlour	002	10	00
Furniture in the Kitchen with the Peuter and Brass	010	00	00
Item in the Brew-house	011	10	00
Item in the Hall-Chamber	022	00	00
Item in the Chamber over the great Parlour	012	10	00
Item in the Chamber over the little Parlour	007	10	00
Plate in the same Room	025	00	00
Item Linnings	016	00	00
[--]			
One Waggon two Carts two Plows and four Harrows	020	10	00
Harness, halters and collars	005	05	00
Three Bays of Hovels with all the other Wood	014	10	00
Hold-bars and three Standhecks	001	10	00
Utensils in the Kiln-house with all other Hushelments	003	00	00
	675	17	00

¹⁸ Mark Overton, Jane Whittle, Darron Dean & Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600–1750* (London 2004), s. 13, 18.

¹⁹ Arkell, 'Interpreting Probate Inventories', s. 72.

²⁰ 'Appendix 4', Tom Arkell, Nesta Evans & Nigel Goose (eds.), *When Death Do Us Part*, s. 378–379.

Bouppteckningen var ett lagligt dokument som användes för att redogöra för den avlidnes ägodelar och skulder vid tidpunkten för hans eller hennes död, förutsatt att det samlade värdet översteg en bestämd summa. Denna summa varierade mellan olika platser och olika tider men vanligen rörde det sig om omkring 5 pund. Genomgången av den avlidnes egendom var nödvändig för att ett testamente skulle kunna verkställas. Liksom i fråga om testamenten fick lagstiftningen gällande egendom inom äktenskapet i England som följd att bouppteckningar främst gjordes för män, framför allt från de högre skikten i samhället.²¹ De flesta av de ungefär en miljon tidigmoderna bouppteckningarna bevarade från England och Wales härstammar från tiden mellan åren 1580 och 1720. De är inte jämnt fördelade över landet, till exempel finns det endast ett fåtal bevarade bouppteckningar från det område som föll under The Prerogative Court of Canterburys jurisdiktion. Överlag finns det färre bouppteckningar än testamenten kvar, med stora variationer över tid och plats. Liksom testamentena ger bouppteckningarna en inblick i privatlivet och familjeförhållandena men de vittnar även om utvecklingen inom jordbruk, handel och hantverk.²²

Undersökningar

Intresset för konsumtionshistoriska frågor har växt sig allt starkare under de senaste trettio åren. Även i Norden finns det forskare som intresserat sig för detta tema.²³ Bouppteckningar har främst använts på två olika sätt i forskningen. Målet har antingen varit att försöka fastställa den totala rikedomens i ett hushåll eller att se på sammansättningen av egendom under olika tider. Det har gjorts både kvantitativa och kvalitativa undersökningar även om relativt få bygger på avancerad statistik. Ett undantag utgörs av den forskning som Carole Shammas bedrivit.²⁴

²¹ Erickson, 'Possession – and the One-Tenth of the Law', s. 371; Cox & Cox, 'Probate 1500–1800', s. 16.

²² Arkell, 'Interpreting Probate Inventories', s. 72–73.

²³ Se t.ex. Maria Ågren & Amy Louise Erickson (eds.), *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900* (Burlington 2005); Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900* (Göteborg 1996); Johanna Ilmakunnas, 'Adelsdamen som konsument på 1700-talet', *HTF* 89 (2004:2), s. 116–134.

²⁴ En översikt av forskningen i konsumtionshistoria finns till exempel i Peter N. Stearns, *Consumerism in World History: The Global Transformation of Desire* (London 2001); Carole Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford 1990).

Det faktum att bouppteckningar förekommer i flera områden i världen gör att de lämpar sig väl för en jämförande undersökning mellan olika regioner. Carole Shammas har jämfört ägandet av konsumtionsvaror och förändringarna i konsumtionsbeteendet under tidigmodern tid i England och Nordamerika. På basis av bouppteckningar konstaterar hon att det skedde en kraftig ökning i konsumtionen av varor som tobak, sockerbaserade produkter och koffeinhaltiga drycker mellan åren 1650 och 1750 både i England och i Nordamerika. Även i användningen av varor som Shammas har kallat *semi-durables*, d.v.s. billiga textilier, keramik, glas och papper, skedde det en kraftig tillväxt. En stor del av dessa varor användes för att förbättra folks hem, till exempel som sängkläder och bordsserviser. För Englands del skedde även en utveckling av bostäderna då de allt mer välbärgade borgarna förbättrade sina hem genom att bygga skorstenar, sätta in glas i fönsterrutorna och uppföra en våning till på sina hus. I och med att hemmen var kvinnornas område kan det hända att det främst var de som låg bakom denna förändring mot bekvämare hem. Shammas vill dock inte se detta som ett tecken på att kvinnorna fick mer makt. På basis av bouppteckningarna i hennes undersökning går det inte att skönja en liknande utveckling i Nordamerika. Där verkar kvinnorna inte ha haft samma möjlighet till eller intresse för att låta genomföra en ombyggnad av hemmet.²⁵ Även om det fanns likheter i konsumtionsbeteendet på båda sidorna om Atlanten, rådde det alltså även olikheter.

Den brittiska historikern Lorna Weatherill har undersökt konsumtion och materiell kultur i England mellan åren 1660 och 1760 på basis av bouppteckningar från åtta delar av England, sammanlagt knappt 3 000 stycken. I dessa bouppteckningar förekommer allt från enkla hushållsredskap och möbler till exotiska importvaror som porslin. Alla de varor som nämns vittnar sammantaget om en förändring i den engelska materiella kulturen under 1600- och 1700-talen. Utgående från sin analys av bouppteckningarna har Weatherill identifierat skiljelinjer i samhället baserade på ägande. Det rådde ett komplicerat mönster i hur individerna använde sig av konsumtionsvaror för att förbättra sin status eller visa sin plats i samhället. De allt rikare borgarna var till exempel mer benägna att konsumera än lågadeln. Weatherill drar slutsatsen att det inte går att fastslå att det existerade ett klart samband mellan de lägre samhällsskiktens konsumtion och deras förhoppningar om att förbättra sin sociala ställning. Detta är anmärkningsvärt och står i skarp kontrast till de undersökningar som allt sedan slutet av 1800-talet lyft fram

²⁵ Shammas, *The Pre-Industrial Consumer*, s. 292–293, 298.

social tävlan som ett motiv till konsumtion. Weatherill anser att denna tanke om s.k. iögonenfallande konsumtion ursprungligen härstammade från den samtida adeln och att de lägre samhällsgruppernas förändrade sätt att konsumera i själva verket hade andra orsaker.²⁶ Weatherill har även studerat hur människorna valde att framställa eller presentera sig själva för varandra. Här byggde hon vidare på sociologen Erving Goffmans teorier om betydelsen av olika delar av hemmet. Genom att analysera olika föremåls placering i hemmen har Weatherill dragit slutsatser om ägodelarnas betydelse. Möbler och övrig inredning som nämns i bouppteckningarna utgjorde en viktig del av den materiella kulturen i ett hem.²⁷

Forskning om den engelska medelklassens ägande såsom det avspeglar sig i testamenten har bland annat bedrivits av Leonore Davidoff och Cathrine Hall samt av Maxine Berg. Berg har bland annat studerat likheter och skillnader mellan män och kvinnor som konsumenter i de industriella städerna Birmingham och Sheffield. Enligt hennes studie skiljde sig kvinnorna i dessa städer sig åt från andra, både på grund av att det finns ovanligt många testamenten givna av kvinnor bevarade från detta område och på grund av de gåvor de testamenterade.²⁸ Även Marcia Pointon har undersökt förhållandet mellan kvinnor och egendom i 1700-talets England med testamenten som källor. Hennes argument är att upprättandet av ett testamente gav kvinnorna bestämmanderätt, en möjlighet att lyfta fram föremål som de höll kära samt tillfälle att komma ihåg vänner och släktingar de tyckte om. Pointon har studerat 89 testamenten från 1700-talets första hälft, alla uppgjorda av mer eller mindre välbärgade kvinnor. Kvinnorna har varit antingen gifta, ogifta eller änkor vid tiden för givandet av testamentet. Utöver ägande vittnar testamentena enligt Pointon om den roll som gåvor och legat spelade i förhållandet mellan kvinnorna. Hon baserar sin analys på Jean Baudrillards teser om gåvor och deras betydelse. Testamentsgåvorna kan ses som ett uttryck för

²⁶ Weatherill, *Consumer Behaviour*, s. 191–194. För teorier om hur drivkraften bakom konsumtionen i själva verket var en önskan om att stiga i social rang, se t.ex. Thorstein Veblen, *Den arbetsfria klassen* (Göteborg 1986); Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge 1984).

²⁷ Weatherill, *Consumer Behaviour*, s. 8–9, 13; Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (London 1969).

²⁸ Davidoff & Hall, *Family Fortunes*; Maxine Berg, 'Women's Property and the Industrial Revolution', *Journal of Interdisciplinary History* 24 (1993:2), s. 233–250; Maxine Berg, 'Women's Consumption and the Industrial Classes of Eighteenth-Century England', *Journal of Social History* 30 (1996:2), s. 415–434.

makt och ett tecken på relationen mellan kvinnorna. Enligt Pointon kan man dra flera slutsatser av att en kvinna i ett testamente gav bort en silverkanna att servera kaffe ur till sin väninna. Förutom att kaffekannen fungerade som en social markör band den ihop kvinnornas gemensamma minnen. I och med att kannan tillverkats av silver kunde den bytas till pengar som i sin tur kunde användas för konsumtion av andra varor. Den gav således även en viss ekonomisk trygghet. Utöver detta hade kaffekannen även ett värde som bruksföremål, framför allt för den som inte redan ägde en kanna. Pointon vill på basis av sin undersökning lyfta fram äktenskapet som en möjlighet för kvinnorna att förvärva egendom, inte bara som en begränsande faktor till ägande. Genom att ingå äktenskap kunde kvinnorna förbättra sina ekonomiska förutsättningar och sin sociala ställning vilket i sin tur gav ökade möjligheter till konsumtion. Detta avspeglade sig i deras testamenten.²⁹

Diskussion

Testamenten och bouppteckningar kan alltså vara givande och användbara källor för historiker som är intresserade av konsumtion i ett historiskt perspektiv.³⁰ Det finns dock vissa brister i testamenten och bouppteckningar som källor.

Såsom framkommit tidigare i denna uppsats övergick kvinnornas egendom i England till maken vid ett giftermål. Detta har lett till att gifta kvinnor blivit relativt osynliga i bouppteckningar och testamenten från den tidigmoderna eran. En annan stor grupp i samhället som är svår att undersöka genom detta material är de fattiga, d.v.s. de vars samlade egendom inte motiverade ett testamente eller en bouppteckning. Då det blev tid för änkor att ärva hade den avlidne maken ofta redan gett en del av egendomen till sina barn. De kvinnor som blivit änkor och därför hade möjlighet att göra upp ett testamente gjorde följaktligen detta ofta i ett sent skede av familjens livscykel. Men det förekom också att männen gav sin egendom till sina fruar. På grund av detta blir det svårt att säga vad kvinnorna själva har samlat ihop och vad de har ärvt av sina män eller fäder.³¹ En följd av att gifta kvinnor inte ansågs ha egendom var att

²⁹ Jean Baudrillard, *For a Critique of the Political Economy of the Sign* (St. Louis 1981); Marcia Pointon, *Strategies for Showing: Women, Possession and Representation in English Visual Culture 1665–1800* (Oxford 1997), s. 36, 40.

³⁰ Testamenten och bouppteckningar är givetvis användbara även då andra perspektiv tillämpas. Se Arkell, Evans & Goose (eds.), *When Death Do Us Part*.

³¹ Berg, 'Women's consumption', s. 417.

deras saker togs upp som en del av den äkta makens egendom i hans bouppteckning. Följaktligen kan en bouppteckning upprättad över en manspersons ägodelar innehålla kvinnokläder och andra kvinnoföremål.³²

Då både testamenten och bouppteckningar varierar i detaljrikedom och noggrannhet under olika tider och på olika platser är det svårt att göra några mer långtgående jämförelser mellan olika orter. Även inflationen och förändringar i betalningsmedlens värde lägger hinder i vägen för jämförelser. Det förekommer även att föremål inte nämns i en bouppteckning även om man kanske väntat sig det. Detta kan ha flera olika orsaker och skall inte ses som ett tecken på att de inte förekom i hushållet.³³ De ecklesiastiska domstolarnas bestämmanderätt gällde endast flyttbara föremål, inte jordegendom eller sådant som ansågs bundet till jorden eller den avlidnes boning. Detta inkluderade allt från djurfoder, träd och frukter till stora kopparkittlar för byke, kar att brygga öl i samt ugnar. Som en följd av denna begränsning bokfördes en del av den avlidnes egendom inte då bouppteckningen upprättades. Även föremål med ett lågt värde utelämnades. Dessa klumpades vanligen ihop till en grupp i slutet av bouppteckningen, under rubriker som *other lumber* eller *trash*. Dessa billiga föremål kunde dock ha utgjort en viktig del av en persons samlade tillhörigheter. Som en följd av att en del föremål inte noterats i bouppteckningarna uppstod det en snedvridning. Vanligen underskattades värdet på och mängden av kvinnors ägodelar då en del av de redskap som de använde, till exempel sländor för att spinna garn, eller grönsaker och frukter som de odlat, inte noterades. Vissa föremål med koppling till kvinnors arbete i hushållen förekommer dock.³⁴ Följaktligen måste man ta i beaktande hur bouppteckningarna representerar samhället överlag i studier av ägande baserade på dem. På grund av att graden av jämn fördelning varierar kan det vara vanskligt att dra långtgående slutsatser över tid och rum eller uppskatta det sammanlagda värdet av en persons egendom. Värderingen av olika ägodelar kunde variera mycket beroende på tid och plats samt vem som genomförde uppskattningen av egendomens pris.³⁵

Testamenten upprättades vanligen av personer i slutskedet av livet och bouppteckningar genomfördes efter att personen avlidit. På grund av variatio-

³² Overton *et al.*, *Production and Consumption*, s. 16.

³³ Overton *et al.*, *Production and Consumption*, s. 18; Shammass, *The Pre-Industrial Consumer*, s. 19.

³⁴ Erickson, 'Possession – and the One-Tenth of the Law', s. 372.

³⁵ Goose & Evans, 'Wills as an Historical Source', s. 71; Overton *et al.*, *Production and Consumption*, s. 14–15; Shammass, *The Pre-Industrial Consumer*, s. 19.

ner i intresset för konsumtion och ekonomiska resurser under olika faser i livet kan de slutsatser som dras utgående från studier av bouppteckningar och testamenten inte ses som representativa för hela befolkningen i ett område.³⁶ Förändringar i innehav under olika skeden av livet är således en viktig aspekt att ta i beaktande vid analyser av denna typ av källor.

Fördelarna med att utnyttja testamenten och bouppteckningar som källor är flera. Testamenten och bouppteckningar kan även fungera som komplement till varandra. Testamenten var vanligen mer detaljerade än bouppteckningarna till sitt innehåll. De kunde vara mycket personliga och vittna om de önsknings och känslor som testamentsgivaren hade gällande sina ägodelar och fördelningen av dem mellan olika arvingar. Bouppteckningar igen ger information om kontexten, d.v.s. den kombination av föremål som fanns i ett hushåll. En detaljerad bouppteckning kan visa på föremålens placering i hemmet av vilken det går att dra slutsatser om hur olika dagliga aktiviteter sköttes. Beskrivningarna av de olika föremålen kan även avslöja fakta om deras ägare och om den person som genomfört inventeringen av hemmet.³⁷ Skillnaderna mellan testamenten och bouppteckningar framträder till exempel då man jämför ett testamente givet av en person med den bouppteckning som upprättades efter personens död. Eftersom ett syfte med bouppteckningar var att sammanställa en lista på ägodelar vars sammanlagda värde skulle täcka den avlidnes skulder kan det hända att föremål som denne önskade testamentera inte nämns.³⁸

Bouppteckningar finns bevarade från de flesta områden i Europa vilket gör det möjligt att utföra internationella jämförelser. Som framkom ovan är det ovanligt för Englands del med bouppteckningar från tiden före 1540 och efter mitten på 1700-talet medan det för resten av Europa även finns detaljerade bouppteckningar från senare perioder.³⁹ Följden av detta resonemang blir således att testamenten och bouppteckningar tillsammans, och eventuellt i kombination med andra källor, med fördel kan användas för att undersöka konsumtion under tidigmodern tid. Förutsättningen är att den grupp eller de personer man studerar har haft möjlighet, intresse och ekonomiska resurser att konsumera. Som konstaterats växte denna grupp under hela den tidigmoderna tiden.

³⁶ Paul Glennie, 'Consumption within Historical Studies', Daniel Miller (ed.), *Acknowledging Consumption* (London 1995), s. 169; Shammas, *The Pre-Industrial Consumer*, s. 19.

³⁷ Glennie, 'Consumption within Historical Studies', s. 168–169; Overton *et al.*, *Production and Consumption*, s. 14–15.

³⁸ Overton *et al.*, *Production and Consumption*, s. 15.

³⁹ Glennie, 'Consumption within Historical Studies', s. 168.

Västafrikanska krönikor som källor för historisk ekologisk-klimatologisk forskning om 1700-talets samhällskris

Möjligheter och begränsningar

HOLGER WEISS

År 1965 publicerade Mervyn Hiskett sin översättning av sångverket *wakar Bagauda* – Bagaudas sång.¹ I samband med sin språk- och islamvetenskapliga forskning bland hausafolket i staden Kano i dagens norra Nigeria hade han kommit i kontakt med lokala sångare, så kallade *maroki* eller ”professionella tiggare” till vilkas repertoar sångverket hörde. Dessa tiggare livnärde sig genom att i offentligheten framföra olika typer av sånger, framför allt lov- och klagosånger. I de flesta fallen var det fråga om sånger som prisade någon storman och riktade sig till de inflytelserika i samhället för att åberopa deras givmildhet. Ifall den förväntade reaktionen uteblev kunde sångaren övergå till att håna och till och med smäda åhörarna för deras snikenhet och obarmhärtighet.²

Wakar Bagauda är dock allt annat än en samling tiggare- och klagosånger. I stället visade det sig att det är en mycket komplex textkorpus som består av fyra komponenter. Den första delen av sången är en elegi över profeten Mohammed, den andra är en härskarkrönika, den tredje en moralpredikan och den fjärde en utläggning av islamisk lag. För historikern är framför allt

¹ Mervyn Hiskett, 'The "Song of Bagauda": A Hausa King List and Homily in Verse, II', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965:1), s. 112–135.

² Om professionella tiggare se vidare Holger Weiss, *Banga-banga. Stress und Krisen im Hausaland (Nord-Nigeria) im 19. Jahrhundert* (Münster 1995); Holger Weiss, 'Fattiga och "fattiga" i norra Nigeria under 1800-talet', *Laboratorium för folk och kultur* 3 (1995), s. 3–9.

härskarkrönikan av stort intresse. Såsom Hiskett påpekar rör det sig om en muntlig version av staden Kanos härskarlista. Av denna finns det ett antal versioner: från den ”officiella” versionen i Kanokrönikan till ett antal listor som upptecknats av muslimska lärda under 1800- och början av 1900-talet.

Det intressanta med härskarlistan i *wakar Bagauda* är att den inleds med en lång beskrivning av hur jägaren Bagauda, Kanos grundare, kom till Kanoregionen, hur han och hans följe övergick till att odla jorden och om hur Kano grundades. Nästa avgörande händelse för Kanos utveckling inträffade i samband med en svår torka som drabbade hela savannen.

Then came a killing famine [*babban yunwa* – stor/svår hunger, HW]/ And there was no corn to be had; only by coming to them [till Kano]/ Could it be had, and they [Kanoborna] doled it out in small quantities./ They became well off in slaves and horses too;/ They were the great raders./ From east they came; from the west, even unto the north;/ From south the pagan Hausa [Maguzawa] forced their way in./ The Bornu people and the Katsina people, (people) from Daura,/ And from Zanfara of the Habe and the men of Gobir;/ They began to come and establish habitations./ Kaba people, Kamarawa, and the people from Adar./ When the famine was at its height it extended to Asben./ They fled to Kano where there was relief. [---]³

Enligt sången kom Kanos nyvunna rikedom att locka till sig folk som ville beröva stadens invånare dess tillgångar. Inför detta yttre hot valdes Bagauda till Kanos förste *sarki*, härskare.

Berättelsen om Bagauda ger ett skimmer av ett historiskt händelseförlopp. Sudan- och Sahelsavannen drabbas av en svår torka som utlöser en samhällskris – förutom i Kano. Risken för en dylik kris är uppenbar: den västafrikanska savannen kännetecknas av stor variation i nederbörd, både på årsbasis och i dess fördelning under regnperioden. Regionen drabbades hårt under de svåra torkåren i början av 1970-talet, i mitten av 1980-talet och på 1990-talet. Folkförflyttningar i samband med hungersnöd har registrerats under hela 1900-talet; *de facto* utgör rörligheten en central handlingsstrategi för de utsatta.⁴ På basis av 1900-talets erfarenheter skulle således beskrivningen av en *babban yunwa* under Bagaudas tid vara fullt möjlig. Krisen kan till

³ Hiskett, 'Wakar Bagauda', s. 114–115.

⁴ Gerd Spittler, *Dürren, Krieg und Hungerkrisen bei den Kel Ewey (1900–1985)* (Wiesbaden 1989); Gerd Spittler, *Handeln in einer Hungerkrise. Tuaregnomaden und die grosse Dürre von 1984* (Opladen 1989); Boureima Alpha Gado, *Une histoire des Famines au Sabel. Étude des grandes crises alimentaires (XIXe–XXe siècles)* (Paris 1993).

och med tidsfixeras på basis av informationen i Kanokrönikan. Enligt denna skulle Bagauda nämligen ha regerat i början av 1000-talet. Skulle det i så fall handla om en beskrivning av torka och hungersnöd vid denna tidpunkt?

Ekoklimatologi, samhället och den historiska dimensionen

Uppgiften om torka och hungersnöd i *wakar Bagauda* utgör ett metodologiskt problem som är typiskt för den historiska klimatforskningen och för den historiska forskningen kring samhällskriser. I det första fallet handlar det om registrering och evaluering av data och i det senare om uttolkningen av klimatets direkta och indirekta samhälleliga effekter. I båda fallen spelar dock tillförlitligheten och plausibiliteten hos den tillgängliga informationen en avgörande roll – är det fråga om fakta eller fiktion?

Begreppet ekoklimat sammanfattar två centrala komponenter som påverkat individers och samhällets existensförhållanden. Det är fråga dels om klimatförändringar, såsom gångna tiders väderlek, årstider och växtlighet samt temperatur- och nederbördsförhållanden, dels om variation i de ekologiska förhållandena, d.v.s. den fysiska omgivningen. Det ”sunda förnuftet” säger redan att extrema väderförhållanden inverkar menligt på skörden och på husdjurens välbefinnande, men huruvida klimatet determinerar samhällsutvecklingen, om inte individernas lynne och beteende, är en fråga som både den historiska klimat- och samhällsforskningen sedan länge bestämt har tagit avstånd från. Klimathistoriker, såsom Emmanuel Le Roy Ladurie, varnar för att dra förhastade monokausala slutsatser om samtida extrema väderleksförhållanden och bestämda historiska händelser och processer. Enligt honom gäller det att som ett första steg med hjälp av olika data försöka rekonstruera det historiska klimatet och med hjälp av olika klimatparametrar försöka uppskissera klimatets egen ”logik” och dess inverkan på den fysiska miljön. Först därefter kan ekonomiska och/eller demografiska variabler tas med i analysen av klimatets indirekta inverkan. Le Roy Ladurie hävdade i sin banbrytande studie om klimatet sedan år 1000 till och med att klimatets samhälleliga konsekvenser troligtvis varit obetydliga under det senaste årtusendet,⁵ ett påstående som dock senare forskning visade vara överilat.⁶

⁵ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000* (New York 1981; revised and updated of the original French version, published in 1967), s. 119.

⁶ Se t.ex. Brian Fagan, *The Little Ice Age. How Climate Made History 1300–1850* (New York 2000).

Klimatets direkta kausala inverkan har med fog ifrågasatts i en rad studier av exempelvis spannmålspriser och hungerskriser i Europa.⁷ Extrema väderleksförhållanden under växtperioden kan leda till skördebortfall eller till och med missväxt, vilket i sin tur kan leda till höjda spannmålspriser och så kallad dyrtid (*dearth*, *Teuerung*), vilket i sin tur kan leda till livsmedelsbrist inom de utsatta samhällsskikten. Spannmålsprisets variation är dock i sig inte nödvändigtvis ett utslag för ett extremt klimat, lika väl kan det vara fråga om störningar i marknads- och infrastruktursystem som kan härledas till mänsklig verksamhet.

Ett flertal klimathistoriker understryker dock vikten av att skilja mellan olika dimensioner av förhållandet mellan klimatvariationer och samhälle. Christian Pfister pläderar för en graderad kausalitet och skiljer mellan primär, sekundär och tertiär inverkan av klimatet. Klimatets primära inverkan syns i växtligheten och biomassan, i tillgången till betesmark och dricksvatten för både hus- och vilddjur, i sjukdomars spridning och i dödligheten bland människor och djur. Den sekundära inverkan gäller priset på livsmedel och foder, den tertiära de demografiska och politiska följderna av exempelvis prishöjningar (dyrtidskriser som leder till upplopp och i extremfall till uppror).⁸

Historikernas skepsis gentemot klimatfaktorn i samhällsutvecklingen beror förutom på den förmenta determinismen även på det problematiska källäget för historiska klimatrekonstruktioner. Medan naturvetenskaperna laborerar med s.k. proxydata (närmevärden eller approximativa data) i form av isotoper, sediment, glaciärer, pollen eller trädens årsringar, som med hjälp av statistiska metoder kan uppställas som klimaparametrar, måste historikerna nöja sig med ofta bristfälliga beskrivningar som sällan låter sig kvantifieras eller ställas upp i långa tidsserier. Föga förvånande var den historiska klimatforskningen länge starkt makro- och strukturinriktad, och den har i hög grad utförts av naturforskare som även inkluderat historiska källor i sin analys.

⁷ Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalters* (Hamburg & Berlin 1978).

⁸ Christian Pfister, 'Klimawandel in der Geschichte Europas. Zur Entwicklung und zum Potenzial der Historischen Klimatologie', *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 12 (2001:2), s. 7–43. För en uppdaterad och utvidgad version av artikeln, inklusive en utförlig genomgång av forskningsläget, se Rudolf Brázdil, Christian Pfister, Heinz Wanner, Hans von Storch & Jürg Luterbacher, 'Historical Climatology in Europe – the State of the Art', *Climatic Change* 70 (2005), s. 363–430.

Redan ämnets beteckning – historisk klimatologi – och dess kvantitativ-strukturalistiska aura kom senast i samband med den postmodernistiska kulturhistorien att uppfattas som ytterst suspekt och kvasideterministisk. Sådana historiker som ifrågasatte existensen av ”fakta” ifrågasatte iakttagelsernas ”objektivitet” och deklarerade i princip ”rummets” död och textens, d.v.s. källornas, konstruktion av ”verkligheten”. Den poststrukturalistiska kritiken var och är säkerligen berättigad på många punkter, men det finns en risk för att ett sådant synsätt lätt leder till att klimatfaktorn helt utesluts ur den historiska forskningen. Betyder detta i sista hand att även det mänskliga lidandets historia endast är en konstruerad ”verklighet”?

Trots att en rad samhällshistoriska ansatser, såsom agrar- och sjukdomshistoria, vid sidan om miljöhistorien integrerade klimatfaktorn i sina undersökningar gick den naturhistoriska forskningen, inbegripande den historiska meteorologin, klimatologin och geografin, i bräsch för rekonstruktionen av ekoklimatologiska förhållanden och deras direkta och indirekta inverkan på individer och samhällen. För en del regioner, däribland Centraleuropa, har samverkan mellan samhälls- och naturvetenskaperna resulterat i skapandet av omfattande databaser som möjliggjort relativt noggranna framställningar av tidigare väderleksförhållanden.⁹ Kunskapen om storsvädrafenomen, framför allt ENSO¹⁰, har under det senaste årtiondet ytterligare utmanat såväl natur- som samhällsvetarna i att förstå klimatfaktorn och dess direkta eller indirekta inverkan på samhällsutvecklingen.¹¹ Medan den globala uppvärmningen och insikten om en förestående global klimatförändring har väckt frågan om den mänskliga faktorns betydelse i dagens värld, har en del forskare hävdats att människan påverkat klimatet redan i och med övergången till jordbruk och att den mänskliga aktiviteten sedan dess har gjort att någon ny istid inte inträffat.¹²

⁹ Rüdiger Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen* (Darmstadt 2001).

¹⁰ *El Nino-Southern Oscillation*, se vidare Stefan Norrgårds uppsats i detta nummer av *HTF*.

¹¹ Brian Fagan, *Floods, Famines and Emperors: El Niño and the Fate of Civilizations* (New York 1999); Josef H. Reichholf, *Eine kurze Naturgeschichte des letzten Jahrtausends* (Frankfurt am Main 2007).

¹² William F. Ruddiman, *Plows, Plagues & Petroleum: How Humans Took Control of Climate* (Princeton Oxford 2005).

Det metodologiska problemet: källtyperna i en ekoklimatologisk-historisk rekonstruktion

Grundproblemet inom vilken som helst ekoklimatologisk-historisk rekonstruktion är frånvaron av tillräckligt sammanhängande data från instrumentella mätstationer som skulle möjliggöra en analys av längre serier för nederbörd, temperatur, lufttryck och luftfuktighet. Dyliga data finns i begränsad omfattning från slutet av 1700-talet för vissa regioner, för västvärlden mer allmänt från och med 1800-talet och för hela jordklotet först från och med 1900-talet. Att uttala sig om klimatförändringar endast på basis av den här typen av data är ur ett klimatologiskt perspektiv ofruktbart. I stället måste en ekoklimathistorisk rekonstruktion laborera med två huvudsakliga typer av datamaterial: proxydata från "naturens arkiv" och dokumentdata från "samhällets arkiv". Den första typen av data är indirekt och registrerar spår av olika klimatprocesser och väderleksförhållanden.¹³

Mångfalden av data gör att en ekoklimatologisk rekonstruktion tveklöst kräver en mång- och tvärvetenskaplig ansats – och omfattande forskningsprojekt. Föga förvånande är en stor del av den ekoklimathistoriska forskningen koncentrerad till västvärlden, Europa, Nordamerika, Australien och Japan. Täckande makro- och mikroklimatiska rekonstruktioner finns tillgängliga för dessa delar av världen medan de är mindre omfattningsrika för resten av den amerikanska kontinenten samt för Kina och Indien. En del regionala studier föreligger för den afrikanska kontinenten och för Mellanöstern, men i båda fallen lyser en mer omfattningsrik klimat- och/eller ekohistorisk forskning med sin frånvaro (förutom för den förhistoriska tiden).¹⁴

¹³ Brázdil *et al.*, 'Historical Climatology', s. 370–377; Glaser, *Klimageschichte*, s. 13–27, 44–52. Se även översikten i Norrgårds uppsats.

¹⁴ Förutom Brázdil *et al.*, 'Historical Climatology' och Glaser, *Klimageschichte*, som innehåller utförliga översikter, se bl.a. J. Chen, L. King, T. Jiang & D. Wollesen, 'Klimageschichtliche Forschung in China: Quellenlage und Ergebnisse im Überblick', *Erdkunde* 52 (1998), s. 163–176; H. H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (London & New York 1998); Mike Davis, *Svält och kolonialism. Hur tredje världen underutvecklades* (Stockholm 2004, eng. original: *Late Victorian Holocausts: El Nino famines and the making of the third world*, 2001); Peter Kershaw, Patrick Moss & Sander van der Kaas, 'Causes and Consequences of Long-term Climatic Variability on the Australian Continent', *Freshwater Biology* 48 (2003), s. 1274–1283; R. C. Sidle *et al.*, 'Interactions of Natural Hazards and Society in Austral-Asia: Evidence in Past and Recent Records', *Quaternary International* 118–119 (2004), s. 181–203; Blanca Mendoza *et al.*, 'Historical Droughts in Central Mexico and Their Relation with El Niño', *Journal of Applied Meteorology* 44 (2005), s. 709–716.

Vilken som helst ekoklimatologisk makro- eller mikrohistorisk studie är beroende av ett flertal av de ovan uppräknade datatyperna. För historiker- nas del kommer främst olika typer av datadokument i fråga: proxydata eller arkeologiska data är tillgängliga för det mesta endast i bearbetad och färdigt evaluerad form. Det för en historisk undersökning tillgängliga materialet är dock ojämnt och ger upphov till stora källkritiska problem, vilket har upp- märksamats i den västerländska ekoklimathistoriska forskningen. Framför allt är detta en utmaning då datadokumenten är begränsade, vilket ofta är fallet för perioden före år 1500. Wendy Bell och Astrid Oglive har exempelvis kunnat konstatera att användningen av väderleks- och katastrofuppgifter i medeltida annaler och krönikor inte nödvändigtvis är tillförlitliga utan krä- ver en omfattande yttre och inre källkritik.¹⁵

Inom den utomeuropeiska ekoklimathistoriska forskningen finns ytterli- gare källkritiska problem och utmaningar. I första hand gäller de tillgången till datadokument, skriftlösa kulturer lämnade inte några som helst skriftliga dokument efter sig. Detta problem kan i viss mån kringgås ifall det finns tillgång till proxydata eller sakkällor såsom arkeologiska lämningar. För den amerikanska kontinenten har dylika data kunnat ge tentativa svar på frågan vad som hände med ett flertal prekolumbianska kulturer. De mest kända undersökningarna gäller frågan om den tidiga mayakulturens och anasazikul- turens ”undergång” som en följd av en ekoklimatologisk kris.¹⁶ Frågan blir dock svårare i de fall då det inte finns proxydata eller att de används okritiskt av historikerna, vilket delvis har varit fallet i forskningen om det historiska ekoklimatet söder om Sahara.

En annan fråga gäller den källkritiska evalueringen av de tillgängliga da- tadokumenten. Om forskaren har fler än ett datadokument som beskriver en händelse eller ett fenomen kan hon eller han redan känna sig säkrare. Om det endast finns ett datadokument till hands blir den yttre och inre källkritiken avgörande: Vilka slutledningar kan man dra utgående ifrån en viss utsaga? Går det att fixera en viss utsaga eller beskrivning vid en viss tid och en viss plats? Lika viktigt är frågan om tids- och platsfixeringen är rimliga

¹⁵ Wendy Ball & Astrid E. A. Oglive, 'Weather Compilations as a Source of Data for the Reconstruction of European Climate during the Medieval Period', *Climatic Change* 1 (1978), s. 331–348.

¹⁶ Sammanfattat i Jared Diamond, *Undergång. Civilisationernas uppgång eller fall* (Stock- holm 2005). Samma exempel behandlas i Fagan, *Floods, Famines and Emperors*.

eller ens möjliga: Finns det oklarheter och motstridigheter i utsagan som gör att validiteten är tvivelaktig? Sist men inte minst: Om det är fråga om tvivelaktiga utsagor, kan de överhuvudtaget användas för ekoklimathistoriska rekonstruktioner?

Dessa källkritiska grundtankar kan appliceras på utsagan om torkan och den ”svåra hungersnöden” i Hausaland som finns återgiven i *wakar Bagauda*. Detta dokument är redan i sig suspekt: sångcykeln nedtecknades först på 1960-talet, den har ingen upphovsman eller -kvinna utan är en typisk vandringssång som överförts muntligt från en generation till en annan. Sångens speciella innehåll – de religiösa utläggningarna och härskarlistan – placerar dock sången i en speciell genre där endast en begränsad mängd personer var specialiserade i att tradera och vidarebefordra sångens innehåll. Motsvarande specialister fanns och finns runtom i Västafrika, men medan dessa hovsångare (*griot, lunse*) var speciella yrkeskategorier i ett flertal västafrikanska samhällen, fanns denna yrkeskategori inte i Hausaland. Frågan är således huruvida härskarlistan i *wakar Bagauda* kan anses vara ett historiskt dokument. Historiker såsom David Henige har ställt sig ytterst skeptiskt till tillförlitligheten hos muntligt överförda härskarlistor.¹⁷ Ofta har de blivit manipulerade genom att vissa härskare har utelämnats, och i andra fall uppräknas härskare som inte återfinns i andra listor. De förstnämnda härskarnas historicitet betvivlas i många fall, framför allt då de omnämns i samband med ursprungsmyter.

Den beskrivning av hungersnöden under Bagaudas tid som återfinns i *wakar Bagauda* är således förknippad med en rad källkritiska problem. Visserligen är alla tillgängliga härskarlistor för Kano överens om att den förste härskaren hette Bagauda, men problemet med dessa listor är att de alla är nedtecknade mycket sent. Den mest centrala källan för Kanos historia, Kanokrönikan, antas av en del historiker bygga på en sammanställning som gjordes på 1500- eller 1600-talet och som därefter periodvis uppdaterades (ända fram till slutet av 1800-talet),¹⁸ medan John Hunwick argumenterar för att den nuvarande krönikan sammanfattades omkring år 1892/93 på basis av andra, numera icke-tillgängliga manu-

¹⁷ David Henige, *The Chronology of Oral Tradition: Quest for a Chimera* (Oxford 1974).

¹⁸ M. G. Smith, 'The Kano Chronicle as History', B. M. Barkindo (ed.), *Studies in the History of Kano* (Ibadan 1983), s. 31–56; D. M. Last, 'Historical Metaphors in the Intellectual History of Kano before 1800', *History in Africa* 7 (1980), s. 161–178.

skript.¹⁹ De flesta av de kända härskarlistorna anger endast härskarens namn, regeringslängden (ofta endast i antal år) och i en del fall även namnet på hans moder. Utgående ifrån regentlängderna har Kanokrönikans översättare Herbert Palmer gjort upp en preliminär historisk översikt över när de olika härskarna regerade och genom att räkna bakåt fastställt att Bagauda skulle ha kommit till makten år 999. Osäkerheten i denna metod är dock slående – enligt krönikan skulle Bagauda ha regerat i 66 år,²⁰ enligt de av Hunwick publicerade härskarlistorna mellan 70 och 77 år. Inte heller framställer Kanokrönikan Bagaudas maktövertagande som resultatet av ett val, i stället framställs han som en främling som efter en kamp mot de lokala stormännen tog makten. Sist men inte minst: krönikan nämner inget om en svår hungersnöd vid denna tidpunkt. Är således uppgiften om en svår hungersnöd under Bagaudas tid fiktion?

Forskningen kring afrikanska muntliga traditioner har påtalat en annan tendens i härskarlistorna, nämligen inflikandet av exceptionella händelser för att framhäva en viss persons storhet (eller svaghet). Händelsen i sig kan vara av en generell art och behöver inte nödvändigtvis ha inträffat under denna härskares tid; sakinformationen är mer av en symbolisk och reflekterande art. Detta innebär att exempelvis uppgiften om en hungersnöd – som för de lokala åhörarna inte var en omöjlighet – kunde göras i syfte att beskriva en kristid och härskarens förmåga (eller oförmåga) att hantera utmaningar. Själva beskrivningen av hungerskrisen kunde dock bygga på egna erfarenheter eller på händelseförlopp som hade en historisk förankring.

Informationen och beskrivningen av hungersnöden under Bagaudas tid i *wakar Bagauda* kan eventuellt återspegla ett historiskt händelseförlopp – dock inte under Bagaudas tid. En möjlig historisk ledtråd finns i utsagan om att det var en tidpunkt då folk flydde från Asben (d.v.s. Air i dagens Niger) till Kanoområdet. Asbenområdet bebos i dag av olika tuareggrupper vars inflyttning till området skedde från och med 1300-talet. Eventuellt undanträngde de i samband med sin inflyttning hausa- och songhaybefolkningen. Varken lokala krönikor eller arabiska geografiska beskrivningar omnämner dock nå-

¹⁹ John Hunwick, 'Not Yet the Kano Chronicle: King-Lists with and without Narrative Elaboration from Nineteenth-century Kano', *Sudanic Africa* 4 (1993), s. 95–130; John Hunwick, 'A Historical Whodunit: the So-called 'Kano chronicle' and Its Place in the Historiography of Kano', *History in Africa* 21 (1994), s. 127–146.

²⁰ 'The Kano Chronicle', H. R. Palmer, *Sudanese Memoirs*, III (Lagos 1928; reprint London 1936), s. 99.

gon ekoklimatologisk kris under denna eller tidigare tidpunkter. Al-Idrisi (1154) uppgav exempelvis att befolkningen i staden Abzar (Asben) var klädda i höftkläder och kjolar av ylle och att de idkade handel med alun (det fanns en gruva i närheten av orten). Eventuellt var befolkningen fattig, men inga rykten om någon större kris tycks ha cirkulerat vid denna tidpunkt.²¹ Senast under Al-Umaris tid (ca 1337/8) tycks Äir ha varit under tuaregernas kontroll – sultanen av Äir uppges vara en ”vit” muslim, d.v.s. en tuareg.²² I ett lokalt dokument omtalas visserligen att den lokala befolkningen fördrevs av tuaregerna, men några ekoklimatologiska kristecken går inte direkt att identifiera:

The Kingdom of Ahir originated from four tribes [...] They came from the land of Aujila and drove out the Sudanese tribes from the land of Ahir.²³

Visserligen kan tuaregernas inflyttning till Äirregionen eventuellt ha utlösts av en ekoklimatologisk kris, säkerligen inte ”sudanernas” (de ”svarthyades”) migration söderut. De av Palmer översatta och publicerade två Äirkrönikorna berör varken ”sudanernas” migration eller någon hungersnöd under 1400- och 1500-talen, d.v.s. efter att tuaregerna hade övertagit kontrollen över Äirregionen.²⁴

Inflyttningen från Asben till Kano är dock inte fiktiv. Då Heinrich Barth besökte Hausaland under 1850-talet stötte han på ett flertal byar och till och med mindre städer som beboddes av bugaje, tuaregernas slavar. Bosättningarna ägdes av olika tuareggrupper under torrperioden och beboddes av dem då de befann sig i Hausaland. Senare undersökningar har visat att tuaregernas inflyttning och investeringar i Hausaland tog fart under 1700-talet, i enstaka fall eventuellt redan under 1600-talet.²⁵ Kunde hungersnöden som skildras i *wakar Bagauda* eventuellt vara ett eko från denna tid? Medan den

²¹ N. Levtzion & J. E. P. Hopkins (eds.), *Corpus of Early Arabic Sources for West African History* (Princeton NJ 2000; första upplagan Cambridge 1981), s. 124. Al-Idrisi skrev sin kosmografi eller sammanställning över den kända jorden för den sicilianske kungen Roger omkring år 1154.

²² Levtzion & Hopkins, *Corpus*, s. 274. Al-Umari författade en universalhistorisk och geografisk encyklopedi över den kända världen på 1330-talet.

²³ 'A Treatise Concerning the People of the Kingdom of Ahir and the Kingdom of Bornu', H.R. Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan* (London 1936), s. 55.

²⁴ 'Chronicle of the Sultanate of Ahir' och 'An Asben Record', Palmer, *Bornu Sahara and Sudan*.

²⁵ Paul E. Lovejoy & Stephen Baier, 'The Desert-Side Economy of the Central Sudan', *International Journal of African Historical Studies* VIII: 4 (1975), s. 568–569.

ena Airkrönikan inte ger några som helst proxydata som kunde peka på en ekoklimatologisk kris under 1600- eller 1700-talet, finns det i den andra ('An Asben Record') två intressanta omnämmanden: år 1695 inträffade *war of famine* vilket kunde översättas med "kriget på grund av hungersnöden" och för år 1780 då ett stortregn förstörde staden står det: "God sent rain to Agades from early morning till 2 pm. Many houses were destroyed and the town ruined."²⁶ Kunde krisen omkring år 1695 eventuellt vara ett utslag för en klimatologisk anomali? År 1780 var det säkert, året gick till annalerna på grund av sin ovanlighet. Men utlöste 1695 års kris eller skyfallet år 1780 utvandringen till Hausaland? I det förra fallet är det osäkert – Kanokrönikan tigger om händelsen och nämner ingen hungersnöd i grannområdena vid denna tidpunkt.

Fokus på 1700-talet: ekoklimatologisk och samhällelig kris på Sudansavannen

Tesen om att den västafrikanska savannen drabbades av svåra torrperioder under 1700-talet framfördes för första gången av Sékéné-Mody Cissoko.²⁷ Cissokos undersökning koncentrerade sig på Nigerbågen, d.v.s. Timbuktu-regionen. Hans källmaterial utgjordes av tre lokala krönikor, *Tarikh al-Sudan* och *Tarikh al-Fattash* som skrevs på 1600-talet, och *Tedzkiret en-Nisian* som skrevs på 1700-talet.²⁸ (För en undersökning av de ekoklimatologiska förhållandena under 1700-talet kommer således de två tidigare – och mer berömda – Timbuktukrönikorna inte i fråga.) Enligt hans undersökning tycks

²⁶ Palmer, *Bornu Sahara and Sudan*, s. 65, 67. En nackdel med uttydningen av krisen år 1695 är att Palmer inte har publicerat originalmanuskriptet. Därför är det inte möjligt i detta skede att kritiskt granska Palmers översättning: vilken term eller vilket begrepp följer sig bakom ordet "famine"? Om problematiken med mångtydigheten hos begreppet "hungersnöd" när det gäller översättningar från exempelvis arabiska eller hausa, se Weiss, *Banga-banga*.

²⁷ Sékéné Mody Cissoko, 'Famines et épidémies à Tombouctou et dans le Boucle du Niger du XVIe au XVIIIe siècle', *Bulletin de l'Institut Fondamentale de l'Afrique Noire* 30 (1966), s. 806–821. Hans undersökning kom att – ofta okritiskt – refereras i senare framställningar om förkolonial torka och hungersnöd. För en nyare evaluering, se Michal Tywowski, 'Famines et épidémies au Soudan nigérien du XVIe au XIXe siècle – causes locales et influences extérieures', *Hemispheres* 5 (1988), s. 5–27.

²⁸ *Tarikh el-Fattash*, traduction française, transl. O. Houdas & M. Delafosse (Paris 1913); *Tedzkiret en-Nisian*, transl. O. Houdas (Paris 1966); John Hunwick, *Timbuktu and the Songhay Empire: Al-Sâdi's Tarikh Al-sûdân Down to 1613 and Other Contemporary Sources* (Leiden 1999).

regionen ha drabbats av ett ökande antal samhällskriser från och med andra hälften av 1600-talet. Livsmedelsbrist – eventuellt beroende på den politiska instabiliteten i området – tillsammans med torka, översvämningar eller gräs-
hoppsoptioner gav upphov till livsmedelskriser, vilka i sin tur tycktes öka i antal och intensitet under 1700-talets förra hälft. Enligt anteckningarna i *Tedzikiret en-Nisian* drabbades staden, troligtvis även regionen, åren 1695 och 1697 av svår hungersnöd. Tjugo år senare (1715–1716) inträffade nästa svåra kris. Värst var dock situationen under 1730-talet. År 1736 drabbades den omkringliggande landsbygden av hungersnöd p.g.a. ett förbud mot att föra ut spannmål från Timbuktu. Krisen tycks ha dragit ut och nådde sin höjdpunkt år 1738 då närmare hälften av staden Timbuktus befolkning dog. Det sista omnämmandet av en hungerkris i texten gäller åren 1741–1743.²⁹ Frågan om torkans roll är dock oklar. Författaren till *Tedzikiret en-Nisian* skriver uttryckligen om följderna av någon eller några utlösande faktorer (hungersnöd), endast undantagsvis om vad som utlöste krisen.

Bilden av samhällskrisen på den västafrikanska savannen under 1700-talet vidgades ytterligare genom två studier som kom ut på 1970-talet: Philip Curtins undersökning av förhållandena i Senegambien och Paul E. Lovejoys och Stephen Baiers undersökning av situationen i Hausaland.³⁰ Bägge studierna framhävde ”den stora torkan” under 1700-talets mitt och dess samhälleliga inverkan. Curtins undersökning om Senegambien ledde sedermera till en mer nyanserad framställning av orsak och inverkan av den transatlantiska slavhandeln i denna region. Klimatologiska och ekologiska förändringar i form av tilltagande ariditet samt brist på betes- och odlingsmark ökade risken för samhällskonflikter. Konflikterna eskalerade under 1700-talet och gav å ena sidan upphov till en ökad politisk-militär osäkerhet, å andra sidan till militanta muslimska reformrörelser som kritiserade härskarna och det ledande (ofta icke-muslimska) samhällsskiktet för att förtrycka muslimerna.³¹

Enligt Lovejoys och Baiers framställning drabbades Hausaland, Tchadsjöregionen (riket Borno) och Aïr av likande klimatologiska, ekologiska och

²⁹ *Tedzikiret en-Nisiân*, s. 22–23 (1738), 28–29 (1716), 63 (1715–1716), 100 (1695), 116–119 (1741–1743), 157 (1736), 190–192 (1695, 1697, 1715–1716, 1720–1722, 1738).

³⁰ Philip D. Curtin, *Economic Change in Pre-Colonial Africa: Senegambia in the Era of the Slave Trade* (Madison, Wisc. 1975); Lovejoy & Baier, 'Desert-Side Economy'.

³¹ Boubakar Barry, *Senegambia and the Atlantic Slave Trade* (Cambridge 1998); James L. A. Webb, *Desert Frontier: Ecological and Economic Change Along the Western Sahel, 1600–1850* (London 1995).

samhälleliga kriser. Utgående från uppgifter i riket Bornos officiella härskar-kronika eller *Diwân* fastställde de en kronologi över svåra perioder av torka i regionen. Deras lista börjar med en torka som drabbade Borno på 1540- eller 1550-talet. För 1700-talet omtalas bland annat att en svår torka drabbade Kano och Borno under 1740-talet och i början av 1750-talet. Borno, Kano och Agades verkar ha hemsökts av torka på 1790-talet. De uppger även att den senare svåra torrperioden ledde till en massmigration från Agades, huvudorten i Airregionen.³² Kunde denna händelse eventuellt återspegla sig i den uppgift om en inflyttning av folk från Air som finns i *wakar Bagauda?* Lovejoys och Baiers källor för detta påstående är minst sagt dubiösa: det finns inga omnämmanden om detta i Airkronikorna utan – tydligen – i några andra källor (?) som Lovejoy citerade i sin opublicerade doktorsavhandling.

Den egentliga utgångspunkten för rekonstruktionen av Västafrikas historiska klimat utgörs dock av Sharon Nicholsons banbrytande studier. Enligt henne var 1700-talet en övergångsperiod mellan en fuktigare period (1500- och 1600-talet) och en torrare period (1800-talet).³³ Hela Sahel- och Sudan-savannen hemsöktes av förödande torka på 1680-, 1740- och 1830-talen. Mindre svåra torrperioder drabbade området i början av 1700-talet och på 1770- och 1790-talen. Senare forskning, bl.a. av George E. Brooks och James L. A. Webb,³⁴ bygger till stor del på Nicholsons framställningar. Det råder dock ingen konsensus mellan historiker, (paleo-)klimatologer och arkeologer om dessa trender, vilket i hög grad beror på den bristfälliga tillgången till såväl dokument- som sakdata.³⁵ Vad gäller 1700-talets samhällskris är

³² Lovejoy & Baier, 'Desert-Side Economy', s. 570.

³³ Sharon E. Nicholson, 'Climatic Variations in the Sahel and Other African Regions during the Past Five Centuries', *Journal of Arid Environments* 1 (1978), s. 3–24; Sharon E. Nicholson, 'The Historical Climatology of Africa', T. M. L. Wigley, M. J. Ingram, G. Farmer (eds.), *Climate and History: Studies in Past Climates and Their Impact on Man* (Cambridge 1981), s. 249–270.

³⁴ George Brooks, *Landlords and Strangers: Ecology, Society, and Trade in West Africa, 1000–1639* (Boulder, Col. 1993); Webb, *Desert Frontier*.

³⁵ James C. McCann, 'Climate and Causation in African History', *International Journal of African Historical Studies* 32 (1999:2–3), s. 261–279. Den centrala undersökningen för Tchadsjöns paleoklimat är Jean Maleys *Etudes palynologiques dans le bassin du Tchad et paléoclimatologie de l'Afrique nord-tropicale de 30.000 ans à l'époque actuelle* (Paris 1981). Nyare undersökningar har ytterligare nyanserat bilden, bl.a. F. A. Street-Perrott *et al.*, 'Drought and Dust Deposition in the West African Sahel: a 5500-year Record from the Kajamarum Oasis, Northeastern Nigeria', *The Holocene* 10 (2000:3), s. 293–302.

detta påtagligt: medan Nicholsons hypotes är att klimatet trots de återkommande åren av torka var humidare under denna period, pläderar Brooks och Webb för att klimatet blev betydligt torrare jämfört med det tidigare århundradet.

Yttre och inre källkritik: Kan lokala västafrikanska texter användas för historiska ekoklimatologiska rekonstruktioner?

Problemet med makrohistoriska undersökningar av ekologiska och klimatologiska förändringar i Västafrika är att de är tvungna att laborera på ett allmänt plan och endast kan visa på trender: fuktigare eller torrare perioder. Styrkan med undersökningar som Nicholsons, Brooks eller Webbs är att de kan påvisa tendenser och strukturella förändringar och följder av en övergång till torrare eller fuktigare förhållanden. Å andra sidan är de till föga hjälp när det gäller att undersöka meso- eller mikroklimatet. Bristen på adekvat källmaterial är dock påtaglig vad gäller Sahel- och Sudansavannen – trots att det är den regionen i Afrika söder om Sahara som vid sidan om Guineakusten och Etiopien kan uppvisa det bästa källäget i form av lokala krönikor och skildringar.

Bäst kan källäget sägas vara för Timbuktureregionen eftersom det finns tre lokala krönikor. Men trots att det handlar om tre källor överlappar de varandra endast för vissa perioder, nämligen det tidiga 1600-talet. Dessutom är två av de tre krönikorna i främsta hand krönikor över de lärda familjerna och deras förhållande till makthavarna (*Tarikh al-Sudan* och *Tarikh al-Fattash*), medan den tredje krönikan är en alfabetisk encyklopedi över de olika (marockanska) makthavarna i staden. Uppgifterna om torka, hungersnöd, epidemier och dödlighet framstår mer som slumpmässigt anförda, som anmärkningar på härskarnas inkompetens eller Guds prövningar.

Historikerna har länge misstänkt att författarna till de tre Timbukturnuskripten hade tillgång till numera försvunna eller privata textsamlingar när de sammanställde sina krönikor. För Mahmud Kati, som författade den första versionen av *Tarikh al-Fattash*, har misstankarna kunnat bekräftas: hans bibliotek finns numera tillgängligt för forskarna, visserligen i Timbuktu. Vid en preliminär evaluering av biblioteket har John Hunwick kunnat konstatera att det finns en rad randanteckningar på en del manuskript – troligen gjorda av Mahmud Kati – som lämnar värdefull information om lokala samhälleliga förändringar som inte finns beskrivna i Timbuktukrönikorna. Exempelvis finns det en randanteckning i *Kitab al-Shif' bi-ta'rif huquq al-Mustafa*, ett

manuskript av den marockanske lärde Qadi Iyad som levde på 1000-talet. En kopia av manuskriptet införskaffades av Ali b. Ziyad al-Quti år 1468 (denne var en lärde i Timbuktu och en förfader till Mahmud Kati). Kopian ingick i Mahmud Katis bibliotek och innehåller en rad randanteckningar gjorda av Mahmud Kati. Till exempel anmärkte denne att gynnsamma väderleksförhållanden var rådande i början av 1500-talet i Timbuktutrakten, vilket resulterade i att spannmålspriset kraftigt sjönk.³⁶

Medan referenserna till krisår oftast är mycket kortfattade i krönikorna, kan de i en del fall ge möjlighet till mer djupgående analyser. Exempelvis beskrivs krisen på 1680-talet i Funj, ett muslimskt rike i dagens centrala Sudan, enligt följande:

[Ūnsâ w. Nâsir] in whose reign occurred the year of Umm Lahm [= 'the Mother of Meat'], which was a year of dearth accompanied by an epidemic of smallpox (ca. 1095/1683-4). It is said that because of the severity of the dearth, people ate dogs.³⁷

Funjkrönikans författare ondgjorde sig över spannmålshandlarnas obarmhärtighet och deras jubel ("paradise has come upon the market") över den svåra dyrtiden. Författaren till krönikan, som tillhörde den lokala muslimska intelligentian, fördömde ockerpriset och gav en moralisk tolkning åt krisen:

[A]s the ulama say: "The price of corn in a dearth brings no profit. The Prophet said, 'Whoever wishes for a dearth upon my Community shall find his work of no avail for forty days.' [...]"³⁸

Trots sin knapphändighet ger denna text en bättre grund för en analys än beskrivningen i Bornudîwânen: "Sultan 'Ali ibn Haji 'Umr, in his time was the famine called Dala Dama."³⁹

Medan dateringen av krisen i Funj är exakt, är den mycket inexakt för Bornos del. Medan Palmer daterade den ovannämnde sultanens regeringsår till 1644–1680/84 – vilket citeras av alla forskare som endast tyr sig till Palmers

³⁶ John Hunwick, *The Islamic Manuscript Heritage of Timbuktu*, s. 8, <http://www.sum.uio.no/research/mali/timbuktu/research/articles/manuscript%20heritage%20timbuk.pdf> (läst 27.9.2007).

³⁷ P. M. Holt, *The Sudan of the Three Niles. The Funj Chronicles 910–1288/1504–1871* (Leiden – Boston – Köln 1999), s. 11. Ūnsâ w. Nâsir sägs ha regerat i tolv år fram till år 1100 AH eller 1688–1689 AD.

³⁸ Holt, *Sudan*, s. 12.

³⁹ "The Diwan of the Sultans of Bornu", Palmer, *Bornu Sahara and Sudan*, kapitel IV.

översättning, föreslår Dierk Lange på basis av sin källkritiska granskning av Bornodîwânen en revidering av regeringslängderna för Bornuhärskarna. Enligt Lange skulle Ali ibn Haji Umar ha regerat åren 1639–1677.⁴⁰ Krisen i Funj berodde säkerligen på en svår torka, men inträffade denna även i Tchadsjöregionen, vilket exempelvis Lovejoy och Baier samt Nicholson påstår? Ifall man följer Langes datering kan detta inte stämma.

Trots att Bornodîwânen ett flertal gånger kortfattat omnämner hungersnöd (men inte torka eller sjukdomar) för en rad härskare från 1600-talets senare hälft till mitten av 1700-talet kan dylika omnämningen inte användas för någon mer djupgående analys av klimatet, eller ekologiska eller ens samhälleliga förändringar. Det största problemet med omnämningen som ”en svår sjuårig hungersnöd” eller ”hungersnöden Ali Shuwa som varade i två år” som finns i Dîwânen är att de varken kan tids- eller platsbestämmas och i grund och botten är värdelösa för en meso- eller mikrohistorisk undersökning av ekologiska eller klimatologiska förändringar.

Avslutande globalhistoriska reflektioner

Grundproblemet med de västafrikanska krönikorna är att de behandlar politiska effekter och därför lämpar sig bäst för en samhällshistorisk rekonstruktion. Uppgifterna från både Senegambien, Timbukturen, Hausaland och Tchadsjöregionen från slutet av 1600-talet visar på en markant ökning av den politisk-militära instabiliteten. De historiska texterna från Timbuktu och Hausaland omtalar detta i form av ett nästan konstant krigstillstånd som var rådande i regionen. Parallellt med denna utveckling pågick två andra processer i Västafrika: expansionen av två savannimperier, riket Segu i dagens Mali och riket Oyo i Yorubaland, samt den atlantiska slavhandelns markanta uppsving under denna period.

För Senegambiens del finns det perioder där forskningen har kunnat påvisa ett direkt samband mellan krig och slavhandel samt torka och slavhandel. Under krisåren på 1750-talet drabbades regionen av en svår torka (omkring år 1753) som följdes av hungersnöd och inbördeskrig. Krisen märktes även vid kusten genom en markant ökning av antalet slavar som fanns till salu i Saint-Louis och Gorée. Medan antalet slavar som bjöds ut på dessa orter varierade mellan 50 och 150 per år före krisen, ökade det under 1750-talet till

⁴⁰ Dierk Lange, *Le Dîwân des Sultans du [Kânem-] Bornû: Chronologie et Histoire d'un Royaume Africain (en la fin du Xe siècle jusqu'à 1808)* (Wiesbaden 1977), s. 81.

mellan 400 och 600 per år.⁴¹ Riket Oyo, å andra sidan, kom att bli en av de centrala leverantörerna av slavar till den s.k. Slavkusten (Beninbukten) under 1700-talet. Det permanenta krigstillståndet i Hausaland under 1700-talet innebar inte minst att det fanns ett konstant, om inte ökande, antal krigsfångar som kunde säljas som slavar både norrut till den muslimska världen och söderut via Oyo till den atlantiska världen.⁴²

Ur ett globalhistoriskt perspektiv inställer sig frågan huruvida det finns ett samband mellan den ekoklimatologiska trenden mot en torrare period, den regionala politisk-militära instabiliteten och det ökade utbudet av slavar. Tidigare framställningar om den atlantiska slavhandeln har främst tagit fasta på den atlantiska dimensionen av förändringen: den ökade efterfrågan på arbetskraft i slavplantagerna i Brasilien, Karibien och södra Nordamerika, nära kopplad till den ökade europeiska efterfrågan på råvaror från slavplantagerna.⁴³ Afrikanernas andel i denna ”triangelhandel” har varit offrens och de utnyttjades: den europeiska importen av vapen utpekas som en viktig länk i den ökande tillgången till slavar: mer vapen betydde mer slavar.⁴⁴ Men även omvänt: med hjälp av importerade vapen kunde samhällen försvara sig mot slavräder.⁴⁵ Lokala och regionala ekoklimatologiska förändringar har spelat en underordnad roll, ifall de alls har vidkänts.

Undersökningar av historiska klimatologiska växlingar och ekologiska förändringar i Västafrika visar att klimatfaktorn och förändringar i samhällets ekologiska bas kan tillföra historiska förklaringar nya dimensioner. Det ekoklimatologiska perspektivets potential ligger i dess möjlighet att tillföra ytterligare en förklaring till strukturella förändringar. James Webb konstaterade för 1600- och 1700-talets Senegambien att

[v]iewed in the long term, it appears that as the southern shore of the desert moved southward and waves of political violence broke onto the savanna, Black Africans were caught in the undertow.⁴⁶

⁴¹ Se vidare Curtin, *Economic Change*; Barry, *Senegambia*.

⁴² Se vidare Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa* (Cambridge 2000).

⁴³ Joseph Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England: A Study in International Trade and Economic Development* (Cambridge 2002).

⁴⁴ Robin Law, *The Slave Coast of West Africa 1550–1750: The Impact of the Atlantic Slave Trade on an African Society* (Oxford 1991).

⁴⁵ Walter Hawthorne, *Planting Rice and Harvesting Slaves: Transformations along the Guinea-Bissau Coast, 1400–1900* (Portsmouth, NH 2003).

⁴⁶ Webb, *Desert Frontier*, s. 26.

Klimathistoriska undersökningar har för Västafrikas del kunnat presentera och analysera förändringar och växlingar ur ett makroperspektiv. Angreppssättet är analogt med ett globalhistoriskt: det gör det möjligt att undersöka ett globalt fenomenens lokala framträdanden, lokala aktioner och/eller reaktioner på globala processer. Väderleken är otvivelaktigt ett globalt fenomen. Men det är just i sin strävan att undersöka handlingsmönster och processer på ett lokalt (mikro) och regionalt (meso) plan som en ekohistorisk analys kommer till korta i Västafrika: till skillnad från exempelvis Europa saknas den uppsjö av källmaterial som finns tillgänglig för en allt precisare rekonstruktion av klimatets och ekologins mikro- och mesohistoria i Västafrika. De tillgängliga källorna, främst de lokala krönikorna, gör det endast möjligt att göra punktnedslag eller peka på trender och tendenser. De lokala källorna tiger i princip om de direkta och indirekta faktorerna som gett upphov till hungersnöd och samhällskriser, samtidigt som klimatväxlingar indirekt kan urskiljas i bakgrunden. ”Jakten på ENSO” är ett led i denna process: att genom en så bred källundersökning som möjligt kunna påvisa denna klimatanomalis eventuella inverkan även i Västafrika under exempelvis 1700-talet.

Frågan om beskrivningen av hungersnöden i *wakar Bagauda* kan dateras till 1700-talet kommer troligtvis alltid att förbli öppen. Högst antagligen döljer sig bakom sekvensen en mytisk dimension: beskrivningen av hungersnöden och om hur staden Kano blev rik på grund av att folk strömmade till staden är i sig mer förklarande än beskrivande. Men trots att den inte går att tidsbestämmas så har sekvensen även för historikern ett reflexivt värde: den mycket kompakta och samtidigt utförliga beskrivningen om vad som händer när en torka drabbar en ort och om situationen är likadan runtom i regionen. I all sin enkelhet sammanfattar nämligen beskrivningen av den kanske fiktiva hungersnöden i *wakar Bagauda* vad dagens klimat- och samhällshistoriska forskning understryker: att klimatet är en viktig och vid vissa tidpunkter och på vissa platser till och med avgörande faktor som utlösare av en samhällskris. Däremot är det inte alls sagt att en klimatanomali drabbar alla lika: Kanoborna drog nytta av sina spannmålslager och grundlade stadens rikedom genom att sälja sin spannmål för dyra pengar.

På jakt efter det ovanliga

Att använda historiska källor för att rekonstruera klimat

STEFAN NORRGÅRD

Frågor gällande klimatet är i dag mer aktuella än kanske någonsin tidigare. Det enorma intresset för eventuella förändringar i klimatet är en följd av diskussionen om en antropogent påverkad klimatförändring. Det här har lett till att forskningen kring och intresset för hur klimatet har sett ut och kommer att se ut har ökat. Globala klimatmodeller konstrueras i ett försök att förutspå vädret och konsekvenserna av en global klimatförändring. Även om klimatmodellerna inte kan ta i beaktande all variabilitet så har de på en kort tid förbättrat människans förståelse för hur klimatet skiftat, hur det påverkat människan och hur människan har påverkat klimatet.¹ Tanken om ett enhetligt konstant globalt klimat har också länge varit rådande, men allt fler börjar nu inse att det inte är fallet. Därmed har också bilden och förståelsen av hur människan föreställer sig klimatet förändrats. Det ”globala klimatet” representerar nämligen hur vi på ett icke-vetenskapligt sätt föreställer oss det förväntade klimatet på en given plats. Vad vi förväntar oss – klimat – är dock inte alltid det samma som historiska källor beskriver eller upplever – d.v.s. vädret. Den enskilda individens beskrivningar ger alltså upphov till vissa källkritiska problem, speciellt i utomeuropeiska länder där instrumentella data inte finns eller är svårtillgängliga.

Vanligtvis använder klimatforskare och speciellt paleoklimatologer proxydata² för att rekonstruera tidigare klimat. Informationskällor som isborrkärnor, djuphavssediment, koraller och sedimentära avlagringar, pollenanalyser

¹ Houghton *et al.*, *Climate Change 2001: The Scientific Basis* (Cambridge 2001), s. 2.

² Proxydata är indirekta data som fås från olika fysiska eller biologiska lagringar. H. H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (London 2005), s. 80.

m.m. kan ge oss information om klimatet flera hundratusen år tillbaka i tiden.³ Vi vet nu en hel del om atmosfärens tidigare sammansättning, vidden av flodslätternas översvämningar och flera arters tidigare utbredningar, men flodbottensediment avslöjar inte hur atmosfärens sammansättning påverkade vädret och således människorna i en viss region. Därför använder klimatforskaren också historiska källor. Fördelen med att studera Europas klimat-historia är att det finns kvantitativt material som kan utnyttjas parallellt med proxydata. Exempel på sådant material är skördekvoterna för vete eller vindruvor, prisutvecklingen för produkter som bröd, men också bokföringen över vilka varor som behövdes och således importerades eller exporterades. Statistik av det här slaget kan ge ledtrådar om när, var och varför skörden misslyckades samt hur man levde och försökte åtgärda problemet.⁴ Det finns dock få platser utanför Europa där man konsekvent bokförde skördekvoterna eller prisutvecklingen hos olika produkter. Då blir forskaren i stället tvungen att ty sig till källor som dagböcker, resedagböcker, loggböcker, predikningar, tidningar, annaler eller officiella rapporter där man beskrivit vädret eller klimatet. Det är dessa deskriptiva källor som kan bidra till en socioekonomisk förståelse för hur människan påverkats av klimatet. Utöver detta finns det kartor, tavlor, litografier och fotografier över tidigare försvunna landskap, samt lokalt eller regionalt producerade krönikor där torra eller blöta perioder eventuellt har noterats.⁵

Informationen från de här källorna kan indelas i tre olika typer: *per se*-observationer, d.v.s. observationer av frost, snöfall, nederbörd m.m., *parameteorologiska* fenomen, d.v.s. noteringar av fenomen som torka och översvämningar m.m. och slutligen *fenologiska registreringar*, d.v.s. datering av blomning för buskar och träd, skördetid, flyttfåglars återkomst m.m.⁶ Det finns observationer bestående av instrumentella data, som de som gjordes i Åbo mellan 1748 och 1800, men dessa är få och unika i ett globalt perspektiv.⁷ I Afrika, precis som i största delen av den utomeuropeiska världen, började

³ Jörgen Bogren, Torbjörn Gustavsson & Göran Loman, *Klimatförändringar. Naturliga och antropogena orsaker* (Lund 2006), s. 17, 97–100.

⁴ Lamb, *Climate, History and the Modern World*, s. 89.

⁵ För en djupare insikt i krönikor se Holger Weiss uppsats i detta nummer.

⁶ Bogren, Gustavsson & Loman, *Klimatförändringar*, s. 93.

⁷ Jari Holopainen, *Reconstructions of Past Climates from Documentary and Natural Sources in Finland since the 18th century* (Helsinki 2006), se figur 1 på s. 9 och presentationen på s. 10.

man metodiskt bokföra temperaturen först i mitten av 1900-talet och inte ens den informationen är lättillgänglig. Politisk instabilitet och resursbrister jämte andra faktorer har gjort att insamlingen av meteorologiska data har blivit en sekundär uppgift.⁸ Ibland kan till och med ett så litet problem som brist på arkiveringsmöjligheter göra att moderna data inte är tillgängliga.⁹

Avsikten med den här uppsatsen är att ge en övergripande bild av vad en forskare som studerar tidigare klimatbeskrivningar för Afrika står inför. I fokus står en analys av hur källor som används för att bygga upp det historiska klimatet skall prövas. Slutligen exemplifieras en del av problematiken genom tryckta engelska texter som behandlar området kring den västafrikanska kusten under 1700-talet. Materialet är en del av det forskningsmaterial som jag använder för att leta efter olika tecken som tyder på att området påverkats av ENSO-fenomenet.

Akronymen ENSO (*El Niño Southern Oscillation*) är mer känd som El Niño och hänvisar till en uppvärmning av de normalt kalla vattnen utanför Perus kust. ENSO syftar på en förändring i ytvattentemperaturen i de centrala och östra delarna av det ekvatoriella Stilla havet, men också till oscilleringen av det atmosfäriska låg- och högtrycket vid Darwin respektive Tahiti. Dessa förändringar påverkar klimatet på en global nivå och följderna är häftig nederbörd, temperaturskiftningar och krävande torrperioder på olika håll i Amerika, Asien, Afrika och Europa. Konsekvenserna är bland annat lägre fiskekvoter utanför Peru, dåliga citrusskördar i Kalifornien, outhärdlig torka i delar av Afrika, Australien och delar av Brasilien samt skogsbränder i Indonesien. Konsekvenserna är dock beroende av längden och intensiteten hos en El Niño, och den är aldrig konstant. Det har länge pågått intensiv forskning om metoderna för att förutspå en El Niño (som i regel förekommer vart tredje till sjunde år), men en felfri metod finns inte. Ett problem är att man inte ännu vet vad som utlöser händelseförloppet. Efter årstidsväxlingarna är ENSO det fenomen som kraftigast påverkar det globala klimatet på årlig basis.¹⁰

⁸ P. D. Jones & R. S. Bradley, 'Climate Variations in the Longest Instrumental Records', P. D. Jones & R. S. Bradley (eds.), *Climate Since A. D. 1500* (London 1992), s. 246–256.

⁹ P. V. Desanker & C. O. Justice, 'Africa and Global Climate Change: Critical Issues and Suggestions for Further Research and Integrated Assessment Modeling', *Climate Research* 17 (2001), s. 98.

¹⁰ Mike Davis, *Svält och kolonialism. Hur tredje världen underutvecklades* (Stockholm 2004), s. 237–305; Michael H. Glantz, *Currents of Change. Impacts of El Niño and La Niña on Climate and Society* (Cambridge 2001), s. 15–28.

Rekonstruktionsproblematiken för Afrika

Klimatforskare som försöker rekonstruera Afrikas tidigare klimat arbetar ofta med olika typer av information som sedan kompletteras med andra uppgifter. Instrumentella data kan t.ex. kompletteras med geologiska och/eller historiska sådana. Det här görs för att skapa en så trovärdig bild som möjligt av klimatet. För att kunna använda de deskriptiva källorna måste man göra en diskursanalys av det befintliga materialet. Således handlar det ofta om att tolka ordens kontextuella betydelse och den subjektiva användningen av dem. Det här gör att vissa begrepp kan bli vilseledande eftersom de ger upphov till vissa associationer. Eftersom instrumentella data och standardiserade mått ofta saknas bör det också ske en kvantifiering av det som beskrivs. Noteringar om regn och översvämningar måste göras mätbara för att man skall kunna skapa sig en bild av klimatet.¹¹

Afrika är en kontinent med ett varierande klimat från norr till söder, men generellt sett är Afrika den varmaste kontinenten. Temperaturvariationerna över dagen (10–15 °C) är större än de årliga (<6 °C) och det varma klimatet gör att livet i Afrika snabbt påverkas av nederbördsvariationer och minskad tillgång på vatten.¹² Man kan anta att torka till och med drev människorna att sälja sig själva som slavar under 1700-talet.¹³ För den som studerar Afrikas tidigare klimat är det därmed nästan omöjligt att undgå *torka* och *hungersnöd*. Tillsammans bildar begreppen ett ordpar där det ena kan te sig som orsaken till det andra. Att tillgången på föda minskar behöver dock inte betyda att skörden var dålig. Hungersnöd handlar om tillgången på föda, inte bara om skördekvoter.¹⁴ Torka däremot handlar om vatten, men inte alltid den omedelbara nederbörden. Den vanligaste typen av torka, den meteorologiska, är den som avses när nederbörds mängden under en viss period inte når den förväntade mängden. Utöver detta kan man även stöta på agro-

¹¹ R. Brázdil *et al.*, 'Historical Climatology in Europe – The State of The Art', *Climatic Change* 17 (2005), s. 377–378.

¹² A. Mountjoy & D. Hilling, *Africa: Geography and Development* (London 1988), s. 23–29; Sharon Nicholson, 'Climatic and Environmental Change in Africa During the Last Two Centuries', *Climate Research* 17 (2001), s. 124.

¹³ Joseph C. Miller, 'The Significance of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa', *Journal of African History* 23 (1982), s. 29.

¹⁴ Joanna Macrae & Anthony Zwi, 'Famine, Complex Emergencies and International Policy in Africa: An Overview', Joanna Macrae & Anthony Zwi (eds.), *War & Hunger. Rethinking International Responses to Complex Emergencies* (London 1994), s. 6–7.

logisk torka och hydrologisk torka. Är markens fuktighet inte tillräcklig för att jorden skall kunna bära frukt kallas det för en agrologisk torka, medan hydrologisk torka syftar på en förändring i vattentillgången som en följd av en längre torrperiod. Agrologisk torka kan upplevas genast om det översta lagret av jordmånen inte är fuktigt nog, men vid hydrologisk torka märks förändringen även i grundvattennivån.¹⁵

Ur ett klimathistoriskt perspektiv är dessa typer av torka viktiga att ta i beaktande. Om torka omnämns i materialet och man samtidigt beskriver hur en vattenreservoar eller en brunn torkat ut kan det tyda på hydrologisk torka. Det studerade området kan således ha upplevt en längre tid av utebliven nederbörd. Om det däremot inte finns tydliga effekter som visar på orsakerna till en torrperiod är det nödvändigt att förstå skillnaden mellan de olika typerna av torka. Därför är det i oklara fall viktigt att ta reda på var och när den påstådda torkan förekom samt vem som rapporterade om den. Viktigt är också att veta hur omfattande torrperioden var, d.v.s. hur många som berördes av den.¹⁶ Säsonger med mindre nederbörd kan också verifieras genom dendrokronologi (vanligtvis för att visa på rådande klimat under tillväxtperioden), men den här metoden kan inte alltid tillämpas. I tempererade områden har träden en tillväxtperiod som vanligtvis infaller under våren, men i tropikerna regleras tillväxtperioden enligt tillgången på vatten. Således har träden ingen specifik tillväxtperiod. I Afrika finns dessutom trädarter som är ihålliga eller helt och hållet saknar årsringar.¹⁷

Bristen på data har tidigare skapat problem för klimatforskare med fokus på Afrika. Meteorologen Sharon E. Nicholson var tidigt ute och redogjorde för klimatet tusen år bakåt i tiden, och hon följdes av historikern George E. Brooks. Undersökningarna resulterade i två väldigt olika resultat.¹⁸ I många fall överlappade undersökningarnas våta och torra perioder varandra, och

¹⁵ Michael Mortimer, *Adapting to Drought: Famines and Desertification in West Africa* (Cambridge 1989); The National Drought Mitigation Centre (NDMC), <http://www.drought.unl.edu/whatis/concept.htm> (läst 27.8.2007).

¹⁶ Sharon E. Nicholson, 'The Methodology of Historical Climate Reconstruction and Its Application to Africa', *Journal of African History* 20 (1979), s. 34, Tab. II/1.

¹⁷ Nicholson, 'The Methodology', s. 31–33. Problemet är störst i de områden som ur en klimatforskarens perspektiv är de mest intressanta, d.v.s. områden med låg nederbörd. Se också R. S. Bradley & P. D. Jones, 'Climate since A. D. 1500: Introduction', P. D. Jones & R. S. Bradley (eds.), *Climate Since A.D 1500*, s. 8

¹⁸ James L. A. Webb Jr., *Desert Frontier: Ecological and Economic Change Along the Western Sahel 1600–1850* (London 1995), s. 4–5.

för 1700-talet hade forskarna kommit fram till nästan två diametralt olika slutsatser. Nicholson beskrev perioden som våt, medan Brooks konstaterade att den var torrare än normalt.¹⁹ Orsaken till slutsatserna kan finnas i de olika metoderna. Nicholson använde sig av både historiska källor och paleoklimatologiska metoder, medan Brooks baserade sin undersökning på historiskt material och även delvis på Nicholsons tidigare undersökningar. I en betydligt nyare undersökning konstaterade James L. A. Webb Jr. likt Brooks att 1700-talet visade på en trend mot det torrare för att öknens utbredning tilltog, men han framhävde också att intrycket av en torrare period är aningen vilseledande eftersom nederbörden fördelade sig ojämnt i området söder om Sahara. Det här berodde å sin sida enligt Webb på den intertropikala konvergenzonen (ITCZ)²⁰. Han konstaterade dock också att nederbörden klart minskade ju närmare 1800-talet han kom.²¹ Nyare undersökningar har i stället visat att det är havsytans temperatur i Atlanten som påverkar atmosfäriska cirkulationer, som i sin tur påverkar nederbörden i västra Afrika, inte ITCZ:s latitudinella positionering.²² Om inte annat så visar dessa undersökningar hur mångfacetterat och svårtolkat klimatet kan te sig. I senare undersökningar har det också konstaterats att även om det finns ett förhållande mellan ENSO och nederbörden i Afrika, så är resultatet fortfarande kontroversiellt.²³

I 1700-talstexter saknas det en standardisering av observationerna och därför måste källornas reliabilitet utsättas för prövning. För det första kan det vara så att källans författare inte själv upplevde det som beskrevs, och detta kan resultera i att såväl tiden som platsen som beskrevs var felaktig.²⁴ Det andra problemet uppstår i samband med att informationen som tolkas är relativ och/eller subjektiv. En beskrivning av en till exempel torr eller neder-

¹⁹ Nicholson, 'The Methodology', s. 42–47, George E. Brooks, 'A Provisional Historical Schema for Western Africa Based on Seven Climate Periods', *Cahiers d'Etudes africaines* 101–102 (1986), s. 55–59.

²⁰ Den intertropikala konvergenzonen (ITCZ) är en benämning på ett lågtrycksområde intill ekvatorn där passadvinden från nordost och sydost konvergerar. Regn följer i kölvattnet av konvergenzonen och styr en stor del av den nederbörd som Afrika är beroende av.

²¹ Webb, *Desert Frontier*, s. 5.

²² Nicholson, 'Climatic and Environmental Change', s. 131–132.

²³ S. E. Nicholson & J. Kim, 'The Relationship of the El Niño-Southern Oscillation to African Rainfall', *International Journal of Climatology* 17 (1997), s. 117, C. F. Ropelewski & M. S. Halpert, 'Global and Regional Scale Precipitation Patterns Associated with the El Niño/Southern Oscillation', *Monthly Weather Review* 115 (1987), s. 16–17.

²⁴ För mer om detta se Weiss uppsats i detta nummer.

börsrik sommar är såväl subjektiv som relativ eftersom den hänvisar till en jämförelse av tidigare erfarenheter och upplevelser. En regnperiod i Afrika kan dessutom upplevas som betydligt häftigare än höstregnet i Europa. En person som aldrig tidigare besökt Afrika och beskriver en regnperiod som kraftig, kan därmed beskriva en period med normal (förväntad) nederbörd eller en anomali (det icke förväntade). Hur skall man då lokalisera en nederbördsanomali i en deskriptiv text? Sanningen är att det är svårt att fastställa en sådan med säkerhet.²⁵ Vi kommer bäst ihåg och noterar det som verkar vara eller tros vara något utöver det vanliga, speciellt om man besöker en ny region där klimatet är annorlunda än hemma. Det *ovanliga* är därmed det som ofta lyfts fram i källorna, men då antingen som skillnaden i förhållandet till det som representerar det vanliga, vilket i många fall är det klimat man är van med. Det innebär att en finländsk resenär i Afrika beskriver regnet i Afrika utgående ifrån sina tidigare upplevelser av regn i Finland. Det finns därmed en risk för att det vanliga görs ovanligt och således blir informationen missvisande. Vissa texter skrevs också för en läsekrets som hemma ville läsa om ”den oupptäckta världen”. I sådana situationer var det kanske inte helt oväntat att författaren kryddade texten en aning.²⁶

Att rekonstruera forna tiders klimat med hjälp av historiska källor är en balansgång mellan vått och torrt. Den som använder sig av informationen måste också kunna ta i beaktande klimatets fluktuationer, d.v.s. komma ihåg att klimatet inte är konstant. Ett citat får visa på hur besvärligt klimatet på den västafrikanska kusten kunde te sig för en europé på 1700-talet:

But their wet season does not always begin just at the same time; nor is it the same at all places on this coast. At some times, and in some places, it begins a month or two sooner than in others, and is sometimes of a longer, and at others of a shorter duration.²⁷

Jakten på El Niño Southern Oscillation (ENSO)

Historiska dokument kan användas för att rekonstruera tidigare klimat ur ett långt perspektiv, men de ger även möjligheten att studera cykliska kli-

²⁵ Joseph Tribbia, 'What Constitutes "Normal?"', Michel G. Glantz (ed.), *La Niña and Its Impacts. Facts and Speculations* (Tokyo 2002), s. 39–43.

²⁶ Se Laura Hollstens uppsats om reseberättelser i detta nummer.

²⁷ [Thomas] Salmon, *Modern History: or, the present state of all nations. Describing Their respective Situations, Persons, Habits, Buildings, Manners, Laws and Customs, Religion and Policy, Arts and Sciences, Trades, Manufactures and Husbandry, Plants, Animals and Minerals* vol. 3 (London 1744–1746), s. 45.

matskiftningar ur ett kortare tidsperspektiv. Därmed blir det också möjligt att använda historiska källor för att leta reda på ENSO. ENSO uppkommer när oceaniska och atmosfäriska krafter i Stilla havet samarbetar och via telekonnekationer²⁸ påverkar klimatet på en global nivå. Resultatet är intensiva regn- eller torrperioder när de inte är väntade. Inverkan på det socioekonomiska livet är stor på såväl individuell som nationell nivå.²⁹

Det är få historiker som tagit sig an fenomenet även om historiska källor använts flitigt. I de här kausala undersökningarna är det ofta naturvetare som har använt historiska dokument för att rekonstruera tidigare ENSO-sekvenser. Då har klimatforskaren studerat historiska epidemier, hungersnödår, nederbördvariationer, torka m.m., d.v.s. fenomen som man med moderna data relaterat till ENSO, och utgått från att en ENSO-sekvens historiskt sett alltid haft samma följder.³⁰ Utgående från intensiteten av följderna har det sedan skapats en skala för intensiteten hos ENSO-sekvensen i fråga.³¹

El Niño-biografen som skrivits av W. H. Quinn *et al.* och som reviderats i flera repriser har i stort sett accepterats som sådan trots att den fått motstå en del kritik. Bland annat har användningen av källorna och deras validitet samt kriterierna för hur ett El Niño-år identifierats kritiserats. Enligt Luc Ortlieb misstog sig Quinn bland annat när han ansåg att El Niño var orsak till att floden Rimac i Peru svämmade över.³² Ortlieb menade att floden svämmade över på grund av häftiga regn i Anderna och att dessa regn inte är beroende av El Niño. Felaktiga antaganden som dessa har lett till att det finns de som antytt att man helt borde överge Quinns system.³³ Fortsättningsvis är dock Quinns biografi den mest använda.

²⁸ Telekonnekktion är en term som används för att beskriva hur en vädret på en plats på jorden får konsekvenser för vädret på en annan plats. César N. Caviedes, *El Niño in History: Storming Through the Ages* (Gainesville 2001), s. 11–13.

²⁹ Caviedes, *El Niño in History*, s. 3–25; Richard H. Grove & John Chappell (eds.), *El Niño. History and Crisis* (Cambridge 2000).

³⁰ W. H. Quinn & V. T. Neal, 'The Historical Record of El Niño Events', Raymond S. Bradley & Philip D. Jones (eds.), *Climate Since A.D. 1500*, s. 634–635. Caviedes, *El Niño in History*, s. 26–31.

³¹ Quinn & Neal, 'The Historical Record of El Niño Events', s. 625–628.

³² Luc Ortlieb, 'The Documented Historical Record of El Niño Events in Peru: An Update of the Quinn Record (Sixteenth Through Nineteenth Centuries)', Henry F. Diaz & Vera Markgraf (eds.), *El Niño and the Southern Oscillation: Multiscale Variability and Global and Regional Impacts* (Cambridge 2000), s. 207–295.

³³ Luc Ortlieb & José Macharé, 'Fomer El Niño Events: Records from Western South America', *Global and Planetary Change* 7 (1993), s. 185, Davis, *Svälth och kolonialism*, s. 302–304.

ENSO och den afrikanska västkusten i slutet av 1700-talet

En typ av källa som har visat sig vara en användbar för klimatforskning är den som innehåller beskrivningar av sjukdomar. Dessa källor tenderar att beskriva klimatet och vädret mer ingående än andra, troligen som en följd av tron att klimatet format människan.³⁴ Källor av denna typ har ett mervärde eftersom vissa sjukdomar förekommer mer frekvent under vissa perioder, beroende på geografiskt läge, temperatur och nederbörd. Eftersom ENSO i många fall för med sig nederbördsmängder som överstiger det normala, hjälper det vissa sjukdomsspridande insekter att spridas till ett område där de annars inte kunde existera. Därmed kan de sjukdomar som förekommer endast under speciella omständigheter bli indikatorer på en väderanomali.

En källa av den ovan beskrivna typen är skriven av J. P. Schotte, en tysk läkare som var den första att skriva om gula febern. Schotte visste dock inte tillräckligt mycket om sjukdomen och dess spridning för att kunna länka den till insekterna. Han började sitt verk med följande sammanfattning av undersökningen:

The disease, which is the subject of the following sheets, does not happen annually at Senegal, but only in those years, when the rains are extraordinary frequent, heavy and of long continuance.³⁵

Schotte konstaterade alltså att gula febern härjade i Senegal³⁶ de år som det regnade häftigt. Han antog därmed att förändringar i klimatet var en bidragande orsak till sjukdomarna.

Undersökningen omfattar tillräckligt många år för att Schottes iakttagelse skall kunna ges en viss reliabilitet. Han beskrev speciellt åren 1775 och 1778 som svåra feberår när det regnade mer än normalt. Dessutom konstaterade han att åren 1776 och 1777 inte var blöta nog för att den ”vresiga” sjukdomen skulle slå ut i full blom. Om 1777 skrev Schotte att ”the rains were not quite so heavy as in 1775 and therefore the fevers were milder”³⁷. Han jämförde således de årliga skiftningarna och noterade att i spåren av mindre

³⁴ Carl Frängsmyr, *Klimat och Karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Uddevalla 2000), s. 22–26.

³⁵ J. P. Schotte, *A Treatise on the Synochus Atrabiliosa, a Contagious Fever* (London 1782), s. 35.

³⁶ Risken för att få gula febern i Senegal anses i dag vara låg, men landet ligger på gränsen till ett område där riskerna är större. Se till exempel WHO:s hemsida, <http://www.afro.who.int/yellowfever> (läst 30.8.2007).

³⁷ Schotte, *A Treatise on the Synochus Atrabiliosa*, s. 36.

nederbörd följde ett färre antal febersjuka. Väderjämförelsen av nederbördens årliga intensitet var förstås relativ och subjektiv. Att regnen inte var ”riktigt lika häftiga” 1777 som 1775 är en jämförelse som egentligen inte ger så mycket vid handen. Att däremot de regnigare åren följdes av att flera insjuknade i gula febern ökar därmed mervärdet i Schottes anmärkningar. Året därpå, d.v.s. 1778, var nederbörden igen kraftig. Schotte jämförde inte nederbördens intensitet 1778 med andra år, men han beskrev mängden och längden på regnperioden på ungefär samma sätt som han gjorde 1775. Det fanns ingen standardisering för hur regnmängden skulle beskrivas och han gav inga enheter för mängderna, men det som delvis ger hans reflektioner mervärde var att han uppvisade ett kritiskt och vetenskapligt tänkande. För en del av perioden hade han även en väl utarbetad metod för hur han studerade vädret, bland annat använde han sig både av en termometer och en barometer.³⁸ Utöver detta så förde han en noggrann dagbok över vädret mellan augusti 1778 och januari 1779. I boken registrerade han dag och timme när observationen var gjord. Han skrev ned temperaturen, från vilket håll det blåste samt om det var soligt, molnigt, regnade, åskade, var dimmigt m.m.³⁹ I snitt gjorde han tre till fyra observationer varje dag och han var noggrann i valet av metod och beskrev utförligt var han placerade termometern.⁴⁰ Utöver detta gjorde han observationer genom att jämföra vattennivån i floderna i förhållande till en ö som befann sig vid kusten. Ön låg normalt cirka tre till fyra fot över havet, men när det regnade mycket kunde hela ön bli under vatten. Under till exempel regnperioden 1778 var nederbörden så riklig att nästan hela ön täcktes av vatten.⁴¹

Det förblir oklart om Schotte själv upplevde regnperioderna före 1778 eller om han använde sig av andrahandsinformation. Men om det stämmer att 1775 och 1778 var svåra feberår med flera dödsfall i Senegal, att de präglades av häftiga regnperioder och slutligen att detta berodde på ENSO, så kan man utgå från att européernas närvaro i Afrika påverkades av ENSO. Enligt Quinns tabell så skulle både 1775 och 1778 vara El Niño-år och således kan det finnas ett samband. Blötare marker gav myggorna en möjlighet att sprida sig till områden där de annars inte fanns. Därmed har en läsning av ett historiskt dokument gett mer information om och en förståelse för effekterna av en

³⁸ Schotte, *A Treatise on the Synochus Atrabiliosa*, s. 16–17.

³⁹ Schotte, *A Treatise on the Synochus Atrabiliosa*, s. 19–34.

⁴⁰ Schotte, *A Treatise on the Synochus Atrabiliosa*, s. 16.

⁴¹ Schotte, *A Treatise on the Synochus Atrabiliosa*, s. 4.

klimatskiftning än vad analysen av enbart proxydata kunde ha gjort. Samtidigt har det skapats en bättre förståelse för hur vädret har påverkat människan.

Observationer och uppföljningar med samma metodiska noggrannhet som Schotte använde sig av var dock mindre vanliga. I en samling brev som löjtnant John Matthews skickade till en vän i England kan man följa med hur löjtnanten beskrev vädret i Sierra Leone 1786.

[...]; but the rains this year have been much more severe and longer than they generally are; neither have the dry months been so invariably fine as they commonly are.⁴²

Enligt Matthews regnade det alltså 1786 kraftigare än normalt samtidigt som torrperioden inte var sådan som den brukade vara. Matthews skrev däremot senare i texten att regnen i snitt var häftigare i Sierra Leone än i övriga området längs den västafrikanska kusten.⁴³ Den subjektiva beskrivningen av regnet som häftigt följs alltså av en beskrivning där Matthews också säger att det vanligen regnade mer i Sierra Leone. Således blir den förra informationens värde, i förhållande till det senare, ifrågasatt. Var det en normal regnperiod 1786 eller var nederbörden utöver det normala? Matthews menade ju *de facto* att det alltid regnade mer i Sierra Leone. Däremot kan skiftningarna i torrperioden vara av relevans eftersom de kan visa på förskjutningar i regnperioden. Att de torra månaderna däremot inte var så ”invariably fine as they commonly are” är en vag beskrivning och subjektiv eller relativ information av den här typen kan också bara beskriva en normal variation. I och med att skribenten även delvis ställer de egna observationerna mot varandra så blir reliabiliteten lidande. Kopplas informationen samman med ENSO skapas dock förutsättningar för en anomali. Det beskrivna året var ett ENSO-år och området befinner sig nära Senegal. Således kan effekterna förväntas likna de som Schotte beskrev.

De ovanstående exemplen måste läggas in i en större helhet för att bli trovärdiga, men de kan visa på hur en klimathistoriker kan arbeta. Att studera ett väderfenomen som ENSO lyfter däremot fram en problematik som ganska bra beskriver hur problematiskt det är att studera klimat. Det visar också på hur föränderligt klimatet är. För trots att ENSO följer ett globalt mönster där vissa områden drabbas på ett visst sätt som en följd av de oceaniska och atmosfäriska förändringarna, är detta mönster inte konsekvent.

⁴² John Matthews, *A Voyage to the River Sierra-Leone on the Coast of Africa* (London 1791), s. 35.

⁴³ Matthews, *A Voyage*, s. 35.

Under ENSO 1997 förberedde man sig i delar av Indien på en svår torka eftersom fenomenet vanligen gör att monsunregnen uteblir. Mot alla odds skedde dock inte det förväntade. Medan ENSO det året drabbade många länder hårt, upplevde man i Indien i stället en normal regnperiod. *De facto* regnade det till och med aningen mer än vad det vanligtvis gör.⁴⁴

Sammanfattning

När forskaren genom att använda historiska källor har för avsikt att rekonstruera forna tiders klimat, klimatskiftningar eller väder, kan han eller hon bli tvungen att använda sig av såväl en diskursanalys som ett komparativt arbetssätt. Det gäller således att vara noggrann med hur den tolkade informationen används och analyseras eftersom den kan vara subjektiv och/eller relativ. Eftersom så många historiska källor som möjligt skall användas för att skapa en så realistisk bild som möjligt så innebär det också mycket arbete. Att återskapa forna tiders väder är således som att lägga ett pussel. Ur den synvinkeln skiljer sig inte en klimathistorikers metod väsentligt från någon annan historikers arbetssätt. Däremot är det svårt att bygga upp en klimat-historisk undersökning därför att klimatet i sig inte är konstant. Resultatet kan inte jämföras med andra undersökningar för att skapa reliabilitet, eftersom vädret inte är det samma vid samma tidpunkt på olika platser på jorden. Det är också viktigt att komma ihåg att klimatet sett ur ett globalt perspektiv genomgått en förändring de senaste tusen åren. Det kan ur ett tidsperspektiv förekomma stora skillnader inom ett område eller en region. Ur ett socialhistoriskt perspektiv skall man komma ihåg att det faktiskt är en stor skillnad om området var fuktigare eller torrare då än vad det är nu. Det finns ingen direkt metod för att kontrollera att vädret var som det beskrivs i en källa, men däremot kan effekterna av vädret, t.ex. en häftig torka, kanske verifieras genom att man kontrollerar andra källor. Det är genom kontrollen av verkan som vi kan förstå hur människor påverkades av klimat och det är genom kausalförklaringar som vi kan rekonstruera klimat.

I den här artikeln har jag fokuserat på Afrika som är extra problematiskt ur just en klimatologisk synvinkel. Däremot finns det en hel del material vars potentiella värde kanske inte ännu undersökts tillräckligt. Att rekonstruera klimat genom att använda narrativa historiska källor är fortfarande ganska nytt, men metodens potential skall inte underskattas.

⁴⁴ Mark A. Cane, 'The Evolution of El Niño: Past and Future', *Earth and Planetary Science Letters* 164 (2004), s. 2.

Västindisk rom i Gamlakarleby

Ett nätverksperspektiv

JOACHIM MICKWITZ

Den första augusti år 1800 köpte borgmästare Keckman ett och ett halvt kvarter rom hos handelsman Joachim Donner i Gamlakarleby, och den 22 augusti köpte han en fjärdedels kanna utmärkt rom och sex kannor rom av sämre kvalitet.¹ Det var två av stadens ledande män som handlade med en vara som producerats i fjärran land, en vara som importerats för att fungera som njutningsmedel och social markör. Fallet illustrerar historiska nätverk både ur ett geografiskt och ett socialt perspektiv.

Nätverk är i sig ett begrepp som har använts tvetydigt under de senaste åren och som ofta fått markera alla slags kontakter. Under de senaste decennierna har en samgång mellan geografiska och sociala teorier prövats, inom vad som kunde kallas humangeografi. Frågor om makt eller positionering, plats eller lokalisering och samverkan mellan sociala och geografiska faktorer har lyfts fram i debatten. Nätverket blir här ett sätt att se relationer, samhörighet eller dominans som sträcker sig utöver det avgränsade samfundet eller klassen.²

Den atlantiska världen utgjordes under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal av ett ostrukturerat kontaktnät, där varor och information fördes mellan centra av olika dignitet för att spridas vidare till uppland och periferier. Uppgifter om priser, om kreditvärdighet hos handelsmän, om krig och fred eller om andra risker och möjligheter spreds mellan vänner och kompanjoner. Varor

¹ RA 602:65b, handelshuset Donner: Cassabok 1800–. En kvarter motsvarar ca 0,33 l, en kanna ca 2,6 l.

² Jfr t.ex. Lawrence McGlenn, 'Powernetworks and Early Chinese Immigrants in Pennsylvania', *Journal of Historical Geography* 21 (1995:4), s. 430–445; Francis Dodsworth, 'Virtus on Whitehall: The Politics of Palladianism in William Kent's Treasury Building, 1733–6', *Journal of Historical Sociology* 18 (2005:4), s. 282–317.

skeppades mot betalningsförbindelser, och skuldsedlar med säkerhet i t.ex. västindiska sockerplantager kunde användas som betalningsmedel i Köpenhamn. Systemet byggde på transportleder och förmedlare. Relationen mellan producent, förmedlare och minuthandlare byggde på förtroende.³

Rom är en vara som under 1700-talet producerades som en biprodukt vid sockertillverkningen. Sockerrören pressades och av den restprodukt som blev över, melassen, jästes alkohol som destillerades till brännvin. Under andra hälften av 1700-talet började man lagra rom – liksom annan starksprit – under allt längre tid. Detta innebar en tillverkning av rom av olika kvalitet och prisklass, rommens nätverk fick både en social och en geografisk dimension.

Forskningen kring rom som vara har i huvudsak fokuserat på rommens ekonomiska dimensioner. Man har räknat prisfluktuationer och handelsvolymmer eller så har man granskat själva produktionsprocesserna och sett på den lokala ekonomin i främst Västindien. De nyaste seriösa verken om rommens historia, Ian Smiths *Rum: A Social and Sociable History of the Real Spirit of 1776* och Frederick H. Smiths *Caribbean Rum: A Social and Economic History*, beaktar förutom ekonomi också kopplingen till de sociala förhållandena, till sockerproduktionen och slavekonomin.⁴ Mark Kurlansky har t.ex. visat i sin bok *Torsk* att romförsäljningen till Nordamerika användes för att bekosta importen av mat till de västindiska slaverna.⁵

Denna uppsats fokuserar på spridningsprocesserna, på det nätverk som förmedlade rom, främst mellan Västindien och Östersjöstäderna. Tanken på att konkretisera nätverk genom alkoholhandel är inte unik. Professor David Hancock har använt madeiravin som utgångspunkt för en diskussion om vad han kallar sociala kontakter i Atlantvärlden. Hancock placerar in sig i en tradition där den statliga eller koloniala synvinkeln får ge vika för en struktur som byggs upp av mänskliga och icke-mänskliga agenter: jordbrukare, arbetare, handelsmän, manufakturerna och fabriker ökade mängden varor

³ T.ex. ny lagstiftning så skuldsedlarna inte skulle förkomma i skeppsbrott: *Forordning hvorved Handels=Frihederna for Øerne St. Thomas og St. Jan udvides og med flere formeres*. Christianborgs Slott den 4de November 1782; Seija-Riitta Laakso, *Across the Oceans: Development of the Overseas Business Information Transmission 1815–1875* (Helsinki 2007), s. 41 f; Peter Mathias, 'Risk, Credit and Kindship in Early Modern Enterprise', John J. McCusker & Kenneth Morgan (eds.), *The Early Modern Atlantic Economy* (Cambridge 2000).

⁴ Ian Smith, *Rum: A Social and Sociable History of the Real Spirit of 1776* (New York 2005); Frederick H. Smith, *Caribbean Rum: A Social and Economic History* (Gainesville 2006).

⁵ Mark Kurlansky, *Torsk. En biografi om fisken som förändrade världen* (Stockholm 2000).

som cirkulerade i den atlantiska världen. Hancocks tidigare forskning har handlat om integrationsprocesser i den atlantiska världen utgående från handelsmännen i London under 1700-talet och han beskriver träffande seklets handelsnätverk:

Trans-Atlantic commerce was a discursive system, a process that sprang from a continual, complicated, often confusing exchange of information about commodities – how they were made, packaged, and shipped; how they were distributed; and how they were stored, displayed and consumed.⁶

Fjärrhandel handlade alltså både om att överföra varor och information, bl.a. sådan kunskap som var av betydelse för att överföra dessa varor. Det var dock inte fråga om ett välslipat och genomarbetat system.

Medan madeiravin producerades i Europa och skeppades över till Västindien, skeppades rommen i de flesta fall i motsatt riktning. Rom är ett brännvin som produceras vid sockerodlingar och följaktligen har det producerats vid sockerbruken i Indien, på Madagaskar, i Sydamerika och i Västindien samt vid sockerbruken i Europa. Under 1600-talet uppstod en marknad för alkoholprodukter där de stora handelsstäderna i Europa stod i centrum. På 1700-talet skedde en professionalisering av både produktion och förmedling, vilket innebar att olika tekniker för förvaring utvecklades och produktionen av brända drycker förfinades. Konjak och rom blev dyra och socialt markerande konsumtionsvaror som förmedlades via de stora handelshusen och såldes på auktioner i t.ex. Amsterdam på samma sätt som te eller ostindiskt porslin.⁷ Den rom som importerades till Österbotten från Västindien kom uppenbarligen i första hand via de brittiska nätverken medan den danska rommen spreds till de ryska Östersjöhamnarna. En stor del av den danska rommen producerades dock i Köpenhamn och Flensburg där västindiskt råsocker raffinerades.⁸

Från London, Köpenhamn, Hull, Amsterdam och i någon mån de franska hamnarna fördes rommen i små mängder ut till periferier där lokala handelshus förmedlade drycken till sina kunder. Tillsammans med kaffe, prima

⁶ David Hancock, 'Commerce and Conversation in the Eighteen-Century Atlantic: The Invention of Madeira Wine', *Journal of Interdisciplinary History* XXIX (1998:2).

⁷ Fernand Braudel, *Vardagslivets strukturer – Det möjligas gränser, civilisationer och kapital 1400–1800 I* (Stockholm 1982), s. 218.

⁸ Jfr Auktionsprotokoll 7.9.1772, Köpenhamns rigsarkiv, Gruppeordnade sager, Vestindien 1336, Auktionsprotokoll.

tobak och tyger kunde rommen tas som däckslast för att ge en extra förtjänst och förse handelsbodarna med ett större varusortiment. Största delen av den västindiska rommen förblev på andra sidan havet. Nadine Hunt har bevisat betydelsen av rommens lokala nätverk i Västindien: Mycket producerades för en lokal marknad, den huvudsakliga exportmarknaden var Nordamerika, och endast en begränsad mängd skeppades över till Europa.⁹

Den här behandlade perioden kan delas in i två faser: från yppighetsförordningarna 1766 då rom uttryckligen förbjöds och Gustav III:s förbudslag 1775, som inte endast förbjöd husbehovsbränning utan också import. Fram till kriget 1788–1790 var rommen i princip förbjuden i riket och all rom som såldes var smuggelgods. Under och efter kriget blev import av rom stegvis tillåten, handeln förtullades och smugglingen fortsatte vid sidan av den lagliga handeln. Detta innebär att den lokala distributionen under hela perioden omfattade ett svåråtkomligt smugglingsnätverk och efter 1790 ett lagligt försäljningsnätverk. Vid mitten av 1800-talet förlorade rommen sin status som lyxvara, produktionen av socker baserad på sockerrör avtog och konjak blev den dominerande sociala markören i de högre sociala skikten.¹⁰

Formella handelsbinder

I ståndssamhället var handel ett privilegium och kronan strävade efter att stöda export och begränsa import, särskilt av onödig lyx. För att effektivera sin egen verksamhet grundade handelsmännen handelshus vilket gav möjligheter till större kontinuitet. I handelshusens intresse låg att de kunde fylla sina skepp med returlaster och ta hem vinster i form av varor som gav kapital. De strävade efter att idka importhandel, gärna med lyxvaror som såldes bland ståndspersonerna. I kronans intresse låg att maximera sina skatteintäkter och höja rikets välmåga. Den svenska kronan agerade på flera nivåer, förbud mot lyximport varvades med ett utbyggt konsulsväsende för att stöda handeln medan tullar och avgifter gav kronan inkomster.¹¹

⁹ Nadine Hunt, 'Keeping Rum Local: A Glimpse at the Caribbean Rum Industry in the Eighteenth Century', conference paper at Alcohol in the Atlantic World: Historical and Contemporary Perspectives 24–27 October, 2007 York University, Toronto.

¹⁰ För en diskussion om sociala distinktioner, se Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge, Mass. 1984), s. 257 f.

¹¹ Jari Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla* (Helsinki 1999), s. 251–258; Klas Nyberg, 'Risk, tillit och kreditvärdighet: finansiella nätverk i 1700- och 1800-talets Stockholm', Klas Nyberg (red.), *Handel och Risk* (Uppsala 2008).

Den svenska riksledningen försökte slå mynt av både brännvinstillverkningen och importen. På 1750-talet infördes en första förbudslag som skulle reglera och beskatta brännvinsbränningen. Lyxförordningarna under seklet försökte i merkantilistisk anda hindra all import av onödiga varor. I förordningen från år 1756 kom starkspriten upp men först år 1766 nämndes rommen specifikt.¹² Detta passar bra in i ett mönster där rommen blir en lyxvara som sprider sig över Europa vid mitten av 1700-talet. År 1756 nämndes endast arrak, d.v.s. det vi i dag kallar punsch. Rommen, konjaken och arraken blev importvaror av betydelse ungefär vid denna tid och rommen utkonkurrerades av konjak som den förnämsta drycken vid 1800-talets mitt.

Då Gustav III år 1772 tog makten i riket behövde han nya medel och införde nya regleringar av alkoholtillverkningen och försäljningen. Han försökte bl.a. införa ett kronomonopol, dels för att råda bot på spannmålsbristen i riket, dels för att upphjälpa rikets ekonomi. I en förklaring till lagen samma höst tas den inhemska rommen upp:

§6: Aldenstund Sockerbruken i Riket, genom Kongl. Brefwet af den 20 Julii 1762 blifwit tillåtit, at af sockerskum och affall, som eljest skulle onyttiat blifwa, tillwerka brännewin, eller kallad romm; Fördenskull wele Wi ock tillstädja, at sådant hädanefter må ske; dock under noga tillsyn och bewakning både wid inmäsning och bränningen, samt med den warning och förbehåll, at aldeles ingen blandning eller tilsatts af säd wid sådan tilwerkning får nyttjas: Sker annorlunda, ware tillwerkaren et sådant Privilegium förlustig och plikte dertil såsom för oloflig bränning uti förbudet säges: börandes hwarje gång sådan bränning slutas, bränneri redskapen af accis-betjante tillåtas, och åter öppnas, enär tillagt warder, at bränning skal företagas, så at behörig tillsyn derpå ej må fela.¹³

Snart därefter insåg regimen i Stockholm att sockerbrukens ägare hade lurat dem. I följande förordning förbjöds all rombränning då, enligt förordningen, kungen fått veta att man av restprodukterna kunde göra utmärkt sirap. Rommen från i huvudsak Göteborg skulle inte få konkurrera med kronobränneriernas produktion.

Under 1770-talet förtecknades, förseglades och förstördes brännvinspannor i hela riket. Största tätheten på brännvinspannor fanns i Österbotten med Ilmajoki som överlägsen etta med 13,7 pannor per 100 invånare. I bon-

¹² Kongl. Maj:ts förordning, angående wisse öfwerflöds-Warors förbjudande til införande i Riket 4 nov. 1756 samt 26 juni 1766.

¹³ Kongl. Mj:ts Förklaring, öfwer åtskilliga puncter, som wid verkställigheten af Kongl. Maj:ts Förbud den 11 september 1772 emot all brännewins=bränning och försälgning, böra i akt tagas. Den 5 november 1772.

dehemmanen fanns ofta flera små pannor medan det i städerna och prästgårdarna fanns stora fastmurade apparater med effektiva avkylningssystem.¹⁴

Avsikten med förbudslagen var att reglera tillverkningen och försäljningen och på detta sätt kringgå riksdagarnas motstånd mot beskattning. I Nykarleby ledde detta till att det i staden fanns två gästgivare med rätt till brännvinsförsäljning, elva brännvinsutminuterare och ett kaffehus under 1700-talets sista decennier.¹⁵

Sommaren 1787 tog Gustav III tillbaka sin förbudslag. Härfter skulle husbehovsbränning tillåtas genom att en socken eller stad arrenderade bränningsrätt genom ett frivilligt kontrakt. Bönderna uppfattade med rätta dessa kontrakt som en ny form av beskattning, och på många håll vägrade socknarna att skriva på. Landshövding Tandefelt i Vasa föreslog att de motsträviga skulle tvingas till kontrakten, men detta gick kungen inte med på. I Uleåborg lyckades landshövding Carpelan förmå en stor del av socknarna att ingå kontrakt.¹⁶

De gustavianska lagarna mot import av starksprit ledde till att rom åtminstone inte officiellt kunde importeras till Österbotten under 1700-talets andra hälft.

Rommens lokala nätverk

Vi kan tala om två distributionsnätverk av rom i Österbotten, ett lagligt och ett olagligt. Det lagliga var dessutom socialt skiktat, uppenbarligen på grund av kvalitetsfaktorer. Det lagliga nätverket kan t.ex. följas i handelshuset Donners handelsböcker. Joachim och Anders Donner sålde sin rom till städernas högre sociala skikt, närmast handlar det om handelsmän som Kynzell och Malm eller rådmän och enstaka adelsmän som familjen Wasastjerna. Samma familjer köpte även importerade tyska och franska vinglas och importerade tyger. Det är fråga om en socialt markerad konsumtion. Rommen var en vara som såldes på kredit till personer som även i övrigt hade affärer med Donners.¹⁷

Under periodens gång uppstod ett annat lagligt distributionsnät. Rommen såldes under 1800-talets lopp i tilltagande grad i handelshusens bodar.

¹⁴ Ilkka Mäntylä, *Suomalaisen juoppouden kasvu. Kustavilaisen kauden alkoholipolitiikka* (Helsinki 1995), s. 35–36.

¹⁵ V. K. E. Wichmann, *Nykarleby stad 1620–1920* (Helsingfors 1920), s. 22–35.

¹⁶ Mäntylä, *Suomalaisen juoppouden kasvu*, s. 113–115.

¹⁷ RA 602:65b, handelshuset Donner, Kassaböcker 1803–1820.

Här var det frågan om minutförsäljning av varor av lägre kvalitet, riktad till lägre sociala skikt. Då handelsmannaänkan Maria Holmströms bodar i Kristinestad brann 1858 plundrades handelshuset på stora åmar med rom och punsch. Männen som räddade varor undan branden drack sig fulla och stal största delen av det som inte brann upp. Enligt de bevarade beskrivningarna var mängderna rom i detta handelshus omfattande.¹⁸

Från ungefär år 1804 börjar några handlanden annonsera i *Åbo Tidning* om att det finns rom till salu, ofta i samband med andra finare varor som socker och importerad tobak. Johan Lemberg annonserade t.ex. årligen under perioden 1804–1810:

Uti gården N:o 97 en half i kyrkokvarteret wid Kyrkbacken finnes till salu Caffé, Can, Socker, Bomull, Risgryn, Malmö Carduser, Hvetemjöl, Malagawin, Portugiswin, Picardon, Fransktwin, Konjack, fin Arack, hvit Romm och Citronsafft. Äfven alla de som weta sig hafwa lemnat panter hos mig, hwilka redan äro förfallne, böra sådana utlösa inom en månad, i annor händelse blifwa de bortsålda.

Åbo d. 8 Dec 1806.

Joh. Lemberg, handlande¹⁹

Eller strax efter kriget under rubriken ”Till salu finnes”:

Uti gården N:o 97 och en half wid Ryssbacken finnes till köps Caffé, Socker, Malmö carduser, Medoc rödt win, Jamaika romm, Malaga och Portugis win, gammat Franskt, picadon, Citronsafft, Winärticka och Portöl, Engelska Synålar, Blanksmörja i kakor m.m.²⁰

Också i de österbottniska städerna fördes en del brännvin ut på den allmänna marknaden och såldes i försäljningsbodarna. I första hand importerades förstklassig vara från handelshus i Amsterdam, Köpenhamn, London och Stockholm samt till en del direkt från Bordeaux och Lissabon. En del varor smugglades, tydligen ofta rom, eftersom tullauktioner i både Åbo och Viborg på 1820-talet omfattade försäljning av beslagtagna rom. T.ex. såldes 134 kannor beslagtagna rom på tullkammaren i Åbo den 28 november 1821.²¹ Den spritimport som de österbottniska handelshusen skötte berörde lyxvaror av hög kvalitet, konjak och rom som hade en socialt avgränsad marknad. De gav redare och besättning en liten tilläggsprovision.

¹⁸ Tyra Borg, *Fyra Köpmansläkter* (Helsingfors 1947), s. 93.

¹⁹ *Åbo Tidning* no 98, 10.12.1806.

²⁰ *Åbo Allmänna Tidning* no 27, 06.03.1810.

²¹ *Finlands Allmänna Tidning* no 135, 15.11.1821.

Kring sekelskiftet ökade handeln, och särskilt perioden ca 1820–1840 var en storhetstid, en period då Uleåborg och Gamlakarleby efter Åbo var de största utrikeshandelsstäderna i storfurstendömet. I Gamlakarleby stads historia finns exempel på hur det importerade brännvinet såldes på vintermarknaden, men i första hand såldes detta högklassiga brännvin, rom, konjak och arrak direkt från handelshuset till traktens ståndspersoner. I handelshuset Donners bevarade böcker ingår uppgifter om import av bl.a. rom som såldes till andra borgare i kannor (1 kanna motsvarar ungefär 2,6 liter).²²

En konkret bild av hur rommen importerades fås av handelsmannen Lit-héns ankommande last till Nykarleby år 1840. Lastrummet var fyllt av taktegel, bly i olika former och mönja – uppenbarligen byggnadsmaterial för ett eller flera finare tak. Däckslasten bestod av bättre bruksvaror såsom vinglas, rulltobak, olika slags tyger och en pipa rom à 155 kannor (400 liter) samt ett oxhuvud franskt vin à 70 kannor (180 liter). Lyxvaror togs in som en liten extra förtjänst.²³ Enligt den kejserliga förordningen 1822 fick sjömän införa brännvin som en del av sin provision, men enligt ett beslut fastslaget i juli 1829 fick det inte vara rom eller konjak. Rom och konjak var lyxvaror som infördes i relativt små mängder och det var lönsamt att smugla eller kringgå tull på olika sätt, t.ex. genom att påstå att lasten tillhörde besättningsmännen och utgjorde deras lön.²⁴

De olagliga nätverken, smugglingen, är svårare att belägga. De gustavianska förbudslagarna förhindrade i någon mån romimport, men framförallt är det svårt att följa smugglingsvägarna, att belägga smugglingsnätverken eftersom de logiskt nog skulle hållas hemliga. Närmast får man följa de förordningar som utfärdades och utgå från att de indicerade problem med smuggling.

Två vägar verkar kunna skönjas. Då all import av rom var förbjuden inköptes den i Köpenhamn, Amsterdam och eventuellt i brittiska och franska hamnar och smugglades in. Bestämmelser om fri handel för fransmän i Marstrand och senare Göteborg gav upphov till en del oklarheter kring brännvin – huruvida rom överfördes via Göteborg till Österbotten har jag däremot inte lyckats klarlägga. Danmark var uppenbarligen ett smugglingscentrum, och en antydning om smugglingsvägarna under förbudsåren 1772–1788 kan fås i den förordning som gavs 1778 angående *förbud för svenske båtförare*

²² Sylvi Möller, *Gamlakarleby stads historia* III. 1808–1878 (Gamlakarleby 1973). s. 184–185, RA 602:65b, Donners handelsböcker.

²³ Erik Birck, *Nykarleby stads historia 1620–1975* II (Nykarleby 1980), s. 432–463.

²⁴ *Finlands Allmänna Tidning* no 100, 29.08.1829.

at transportera brännvin ifrån danska orter där det betonades att brännvin insmugglades från Danmark i sådana mängder att kronobrännerierna inte fick avstättning för sina produkter. Svenska fartyg förbjöds att överhuvudtaget befatta sig med transporter av danskt brännvin – också mellan danska hamnar.²⁵

Från 1790-talet tilläts i princip import av rom men städernas rätt till import och minutförsäljning av brännvin omfattades av olika slags begränsningar, år 1800 oroade man sig t.ex. särskilt för smuggling från Stockholm ut till landsortsstäderna.²⁶ Skatter och tullar var viktiga inkomster för kronan och detta innebar för rommens del att den fortsättningsvis var en viktig smugglingsvara.

I Finland såldes rom hos handelshuset, men eftersom det rådde olika slags förbudslagar på 1770 och 1780-talen så syns rommen mycket sparsamt i kassaböckerna. En social aspekt av rommens nätverk kan utläsas ur handelshuset Donners kassaböcker. Under förbudsåren och de år då importen var förbjuden eller kraftigt begränsad, sålde handelshuset mycket litet rom och arrak. Det som såldes gick nästan enbart till släktingar – en morbror och en kusin hörde till uppköparna. Handelshuset sköttes under dessa år av änkan Anna Donner (f. Falander) som kanske köpte sig socialt kapital (kompenserade sitt kön) genom att utsätta sig för de risker smugglingen innebar. Nätverk handlar om relationer och förtroende och smuggelsprit kunde bara överföras i största förtroende, inom slutna nätverk – alltså i detta fall inom slakten och inom rederierna.²⁷

Mer exakta uppgifter om smuggling av rom förekommer först från 1820-talet då tullen började annonsera om sina auktioner där smuggelsprit såldes. I de i tidningspressen annonserade tullkamarauktionerna förekommer ofta försäljning av beslagtagna rom. Exempelvis 17 ankaren rom (knappt 670 liter) såldes i Viborg den 21 december 1825 och 96 kannor i Vasa den 30 januari 1841 (drygt 250 liter). Mängderna i dessa exempel är inte stora, det torde vara frågan om extraknäckande sjömän som försåg mindre nogräknade handelsmän med en begärlig vara.²⁸

²⁵ *Kongl. Commerce Collegii Kungörelse, angående Förbud för Swenske Båtförare at Transportera Brännvin ifrån Danska orter*. 7 september 1778.

²⁶ Mäntylä, *Suomalaisen juoppouden kasvu*, s. 166 f, 177.

²⁷ T.ex. RA 602:65b, Handelshuset Donner Cassabok 1787–1797: Rådman Herr Abr. Falander (Annas bror) har den 4 mars 1787 köpt ett ankare (knappt 40 liter) rom av Donners.

²⁸ *Wasa Tidning* no 4, 23.01.1841; *Wiburgs Wochenblatt* no 50, 17.12.1825.

En viss uppfattning om mängder kan man få i *Finlands Allmänna Tidning* som år 1825 publicerade en *Förteckning över importvaror 1824 till Finland* varav det framgick att bl.a. 1 265 kannor rom (3 300 liter) och 246 buteljer champagne, 613 kannor malaga och 1 171 kannor port lagligen importerats till Finland.²⁹ Om beslagen årligen var hundratals liter och de flesta smugglingsförsök lyckades, så torde romsmugglingen ha varit betydande. I enlighet med senare tiders principer och gustavianska förordningar torde smugglingen ha omfattat även ett nätverk där skärgårdens befolkning var inblandad – ett nätverk som inte efterlämnat något källmaterial.

Rommens arena

Den stora Mängd af alla Europeiska Waror, som under och efter sista kriget blifwit transporterad på Americanska Archipelagen, samt den lätta, jag kan säga dagliga Communication dem emellan, gjöra att mången Seglare stundom ångrar hafwa följt en wäl reglerad och förnuftig speculation.³⁰

De interna kommunikationerna i Västindien utvecklades kraftigt under seklets lopp, vilket i sig gjorde att kommunikationerna också mellan Västindien och Europa förbättrades. Åtminstone mer eller mindre neutrala stater kunde nyttja både brittiska och franska kommunikationer och den danska ön S:t Thomas blev på grund av sin neutralitet en knutpunkt för interna nätverk.³¹

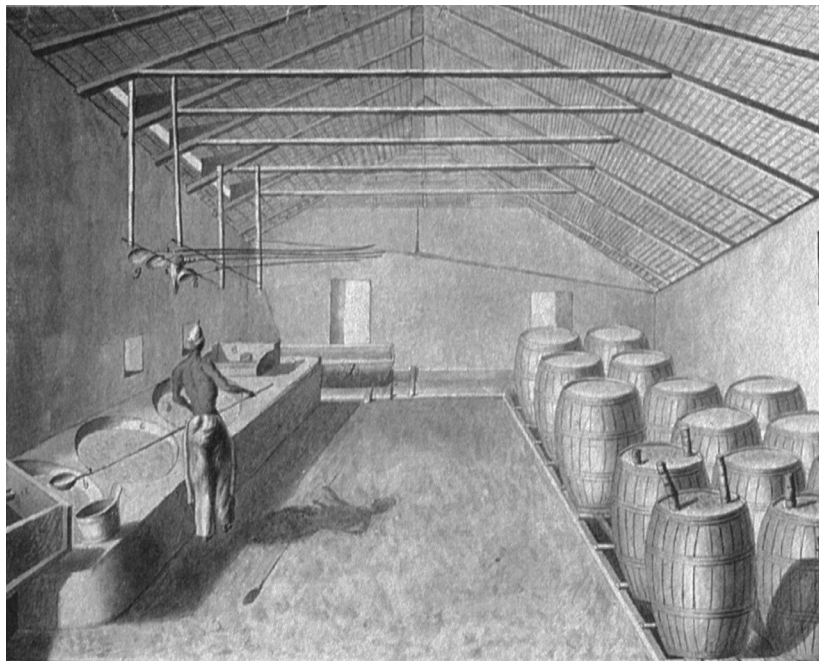
Det fanns en utvecklad brännvinsmarknad redan innan rommen blev vanlig; likörer, konjak och arrak förmedlades via handelshusen i Amsterdam. Dessa handelsrelationer byggdes upp under 1600-talet och baserades då på produktion i Frankrike och Holland samt förfälskade varor från de nordtyska områdena. Fernand Braudel beskriver hur brännvinet noterades sort för sort på börsen i Amsterdam, under 1700-talet stod rommen högst följd av konjaken, medan sädesbrännvinerna stod lägst. Braudel försöker se en kulturgräns där man i Norden drack sädesbrännvin medan man i Mellanuropa föredrog vindestillat. Den sockerbaserade rommen faller dock utanför hans jämförelse.³²

²⁹ 'Förteckning över importvaror 1824 till Finland', *Finlands Allmänna Tidning* no 109, 17.09.1825.

³⁰ Sven Dahlman, *Beskrifning om S:t Barthelemy* (Stockholm 1786), s. 28.

³¹ Laakso, *Across the Oceans*, s. 200 f, 236.

³² Braudel, *Vardagslivets strukturer*, s. 218.

Sockerbus och kvarn vid Neuherrnhut på S:t Thomas vid mitten av 1700-talet. Rommen var en restprodukt vid sockerraffineringen. Oldendorp, Historie der caribischen Inseln.

Den herrnhutiske historieskrivaren Christian Georg Andreas Oldendorp som besökte danska Västindien på 1760-talet skriver om tullsatter och hur frihamnarna i det danska Västindien fungerade, och jämför därvid sirap och rom. De exporterades tullfritt via hamnarna eftersom de uppfattades som inhemska produkter.³³ Rom är ett sätt att kapitalisera hela sockerproduktionen genom att tillverka en säljbar och hållbar vara. Sockeret började odlas i Västindien eftersom det fanns en efterfrågan, men för rommen behövde man bygga upp en marknad.

Den första och största marknaden uppstod i Nordamerika där konkurrensen om de bättre brända dryckerna var liten. Konjak, whisky och arrak samt likörer av olika slag dominerade den europeiska marknaden för brända

³³ Christian Georg Andreas Oldendorp, *Historie der caribischen Inseln Sanct Thomas, Sanct Crux und Sanct Jan, Kommentierte Edition des Originalmanuscriptes* 1 (Dresden 2000), s. 345.

drycker inom de högre sociala skikten. En stor del av den rom som producerades i Västindien såldes till Nordamerika och bekostade därmed den fiskimport som behövdes för att hålla de stora mängderna slavar vid liv.³⁴ På detta sätt blev rommen en viktig del av den triangelhandel som försåg Europa med socker – en triangelhandel som strängt taget var en mångfaceterad månghörning. Denna triangelhandel medförde också både rom och kunskap om rom på ett sätt som på kort tid skapade en marknad i Europa för detta sockerdestillat. Under 1700-talet slog ett slags konsumtionssamhälle igenom, lyxvaror efterfrågades i de högre sociala skikten och modet svängde med ditills upplevd hastighet – rommen ger ett intryck av att ha varit känd och efterfrågad innan den blev en stor importvara.

De direkta kontakterna mellan Österbotten och Västindien tog fart först på 1830- och 1840-talen, men enstaka direkta resor hade gjorts tidigare. I handelskollegiums årsberättelser ingår de inte, men indirekt vet vi att åtminstone tre skepp från Gamlakarleby besökte Västindien på 1700-talet: fregatten Gustav III:s kaptän Wenström dog där år 1784, fregatten *Continence* gick i kvav i franska Västindien 1799 och även fregatten *Mercurius* torde ha havererat i Västindien.³⁵ Stora handelscentra för rom fanns i Amsterdam och en del nordtyska städer, för Österbotten torde också Köpenhamn ha spelat en roll. Då försäljningen av rom tog fart efter Napoleonkrigen fick också handelshusen i Stockholm och Göteborg en allt större betydelse som förmedlare av västindisk rom.

Kunskap om Västindien fanns i form av direkta erfarenheter hos ett rätt litet antal sjömän, och dessutom fanns en del kunskap genom reseberättelser av olika slag som spreds i de läsande sociala skikten. I huvudsak torde kunskapen om (och därmed efterfrågan på) rommen ha spritts i enlighet med den ovan beskrivna galtungska modellen – centra med högre social status såsom Amsterdam och Köpenhamn spred sin kultur till periferier av olika slag. Om de finare handelssläkterna i storstäderna drack rom så skulle också borgerskapet i Österbotten ta över denna sed.

Under 1800-talet gick Amsterdam tillbaka som handelspart, som nod i det atlantiska brännvinsnätet. Skeppen från Österbotten seglade direkt på franska och brittiska hamnar, vilket i sig minskade rommens konkurrenskraft, särskilt i relation till konjak och whisky. Tjärans minskade betydelse i den nederländska sjöfarten ledde till att trävaror och metall seglades direkt

³⁴ Oldendorp, *Historie der caribischen Inseln*, s. 343; Kurlansky, *Torsk*, s. 75.

³⁵ Jari Ojala, *Tuhannen purjelaivan kaupunki*, (Kokkola 1996), s. 168.

till salthandelsstäderna i söder och på så sätt kan kanske tjärans tillbakagång kopplas till en minskad romimport. Det slutliga slaget mot rommen kom då sockerbetan i Europa kraftigt minskade importen av rörsocker från Västindien, slaveriet upphävdes och den västindiska handeln kraftigt gick tillbaka.

Rommens sociologi

Rumm eller Brännevin, som brännes af Sirapen efter det grofva Sockret vid Sockerplantagene på de större kringliggande Öar, fanns här allmänt; men den var i anseende til sin ålder ganska olika uti priset, den nya kunde köpas för 4 eller 5 bett; men den, som var öfver 12 år gammal kostade emot 12 til 13 bett kannan. Rumm äger då den är ny en bitter och skarp smak från Sockerrören; men ju längre den ligger, så förlorar den alt mer och mer denna bitterhet och blifver mildare.³⁶

Studenten Bengt And. Euphrasén reste på 1790-talet till Västindien på Svenska Vetenskapsakademins bekostnad och beskrev rommen på S:t Barthélemy på ovan nämnda sätt. Av intresse här är de olika kvaliteterna som han kan iaktta. Nadine Hunt berättar om en skotsk handelsman som från Jamaica sände en mindre mängd gammal vällagrad rom till sina släktingar därhemma. Han beskrev sin gåva som ytterst exklusiv, ett bevis på sin tillgivenhet mot familjen.³⁷

Under 1700-talet blev lagring av alkoholdrycker allt mer vanligt, och det gällde såväl starkviner som brända drycker. De bästa brännvinssorterna var under seklet konjak och rom, som på börserna i Amsterdam betingade höga priser. Vi får en social differentiering då det gäller rom, hög kvalitet för de förnämsta och sämre kvaliteter för sjömän och amerikanska lantbrukare. I materialet om handelshuset i Österbotten är det ibland svårt att skilja på de olika kvaliteterna på rom. Till problemet bidrar att Sverige i merkantilistisk anda försökte grunda sockersjuderier och att dessa tillverkade sin egen rom, liksom sjuderier i t.ex. Amsterdam. Denna europeiska rom var av låg kvalitet. Dessutom tillverkades alla slags förfälskade drycker i det nordtyska området, vanligt brännvin med en tillsats av bränt socker kunde säljas som rom.³⁸

³⁶ Bengt And. Euphrasén, *Beskrifning öfver svenska vestindiska ön St. Barthelemi* (Stockholm 1795), s. 36.

³⁷ Hunt, 'Keeping Rum Local'.

³⁸ Braudel, *Vardagslivets strukturer*, s. 213 f.

Rommen genomgick liksom madeiravinet och konjaken ett socialt kretslopp, men med ett skarpare fall: okänd i Europa före 1720-talet, lyxvara under andra hälften av 1700-talet för att under 1800-talet deklinera till ett sjömansbrännvin. Detta kretslopp hänger samman med sockerproduktionen som under samma tid i Europa gick från importerat rörsocker till europeiskt betsocker. Produktionen av högklassig rom i Västindien upphörde inte, men det nätverk som förmedlade rommen deklinerade och de europeiska brända dryckerna konjak, whisky och arrak tog över hela marknaden för socialt högtstående starksprit. På 1880-talet hade rommen som såldes i Gamlakarleby blivit närmast jämställd med enkelt brännvin. Den importerades inte längre utan tillverkades i Helsingfors av P. Sinebrychoffs spritfabriksaktiebolag och levererades i stora fat per järnväg.³⁹

Rommen kan illustrera nätverk på två nivåer, en ekonomisk där produktion i kolonierna möter en marknad som sträcker sig till Europas perifera delar – de österbottniska handelsstäderna – och en kulturell där rommen får status som lyxvara. Under perioden ca 1750–1850 var romkonsumtionen först avgränsad till handelsmännens och de övriga högre ståndspersonernas begränsade skara för att mot slutet av perioden också omfatta åtminstone sjökaptener. I skeppsbokföringen kan man ofta se att kaptenen provianterat brännvin av olika kvalitet för befäl och manskap.⁴⁰

Rommens nätverk

Der aus dem Syrop erhaltene Rum oder Brandtwein, richtet sich allezeit nach der Gute des dazu genommenen Zuckerrohrs, und deshalb wird der Rum von St. Croix, den der französischen Inseln, vorgezogen.⁴¹

Rom förmedlades i nätverk som var beroende av både sociala och geografiska faktorer. Rent konkret fanns en fysisk infrastruktur bestående av hamnar, skepp och nederlagsplatser samt en socio-ekonomisk arena där aktörer med olika grad av förtroende och socialt kapital agerade. Aktörerna i nätet är antingen *aktiva* (agerande) eller *passiva* (potentiella), jag vill gärna reservera

³⁹ Carl Donners arkiv, osorterat material i Karleby stadsmuseum: Brev och fakturor 1883–1887.

⁴⁰ T.ex. Briggen Hercules proviantlistor, RA 602:65b, Donners arkiv, folder 58.

⁴¹ Paul Erdmann Isert, *Reise nach Guinea und den Caribäischen Inseln* (Köpenhamn 1788), s. 325.

benämningen *nod* för de aktörer som verkligen förmedlar gods (tankegods, varor) medan de som hjälper eller stjälper enbart är aktörer.⁴²

Märkbart är att då varan – rommen – rörde sig från Västindien till Östernbotten, rörde sig information om marknaderna tillbaka. Handelshusen i Östernbotten – Roos, Fahlander och Donner – drack som ovan framgått rom åtminstone från 1787 framåt. Det fanns en marknad för rom. Denna information om efterfrågan på rom förmedlades genom handelskontakter där de drivande varorna var tjära och salt till de större handelsstäderna Amsterdam, Köpenhamn etc. I dessa städer samlades information om många perifera marknader, här samlades skepp från Östersjöområdet och Nordsjöområdet som gärna tog lyxvaror som däckslast till sina hemhamnar. Från dessa knutpunkter (noder) fördes uppgifter om marknaden och dess prisuppgifter vidare genom det atlantiska handelsnätverket som i huvudsak var uppbyggt kring socker, men där slavar, fisk, tyger och järnvaror var av största vikt. Denna marknadsinformation samlades sedan i handelshamnarna i Västindien och fördes ut till sockerplantagerna. Informationen påverkade produktionen både gällande relationen mellan vad som lagrades länge och vad som såldes olagrat och för handelsmännens del gällande vad som såldes till Europa och vad som såldes till Nordamerika.⁴³

Vad kan man då säga om de aktörer som fungerade som medhjälpare vid förmedlingen? De inblandade handelsnationerna försökte under seklets gång befrämja sin egen handel på olika sätt. De införde tullar och förbud som drabbade de konkurrerande rikenas skepp eller lät sina hamnar bli frihandelshamnar. Frihandeln innebar att alla nationer fick idka handel i dessa hamnar, såsom i Gustavia på S:t Barthélemy eller Amelie på S:t Thomas. Tullar och avgifter uppbars, så handeln var inte t.ex. tullfri. Dessa avgifter var oftast lägre för det egna landets skepp och varor. En annan hjälp av det allmänna var att olika slags prisuppgifter började tryckas och publiceras i t.ex. tidningspressen – inte minst i Västindien, vilket visar hur viktigt det var att sprida enhetlig information om prisuppgifter. Handelskompanierna utvecklade också egna nätverk för reparationer av skepp,

⁴² Jürgen Habermas, *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle* (Göteborg 1990), s. 164 f; Algirdas Julien Greimas, *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory* (Minneapolis 1987), s. 121 f.

⁴³ Oldentorp, *Historie der caribischen Inseln*, s. 341–350; Euphrasén, *Beskrifning öfver svenska vestindiska*, s. 34 f.

lagerhållning och uppköp som syftade till att säkra en lönsam handel för just dem.⁴⁴

Svårigheterna och motståndarna var både naturgeografiska, politiska och ekonomiska. Till de geografiska kan vi räkna stormar, grund och strömmar, svårigheter med exakt navigation och tidvis oskyddade hamnar i Västindien. Politiskt betingat motstånd mot romhandeln var i första hand krig och krigstillstånd där främst brittiska kapare försökte förhindra alla andra länders seglation, blockera deras hamnar och kapa laster. Likaså stoppades handelsfartyg ofta i brittiska hamnar och beslagtogs ifall myndigheterna misstänkte att skeppen hade militär betydelse för Frankrike eller de upproriska nordamerikanska kolonierna.⁴⁵ Ofördelaktiga ekonomiska konjunkturen, dyra skepp och besättningar, ofördelaktiga fraktkostnader – allt sådant kunde försätta handelskeppen i svåra situationer.

Ett intressant problem är hur handelsnätverken kunde behärska tidsfaktorn, d.v.s. hur de anpassade sig till marknadernas utveckling och de långsamma kommunikationerna. På basis av det material jag genomgått baserade sig handelsnätverken på en ganska statisk världsbild, där man inte kunde beakta konjunkturen, trots att det fanns en medvetenhet om bättre och sämre tider.

Angående det politiska motståndet kan man också peka på de intressen som behärskade den inhemska varuproduktionen. Kalle Bäck understryker i en artikel i boken *Skog och brännvin* att det under 1700-talet fanns starka intressen för att begränsa handel och införa restriktioner av olika slag i de båda nordiska länderna. Enligt Bäck dominerade de grupper som profiterade på restriktionerna i både Danmark och Sverige de politiska arenor där handelspolitiken skapades. Bäck anser att de högre sociala skikten och centralorterna profiterade på näringsbegränsningarna på böndernas och periferins bekostnad.⁴⁶ Här kan slutsatsen bli att motståndet, förutom fysiska förutsättningar, också kunde bestå av nätverk med andra intressen – antingen helt andra intressen, eller intressen som delvis korsade nätverket. Handelsmän och borgare hade inte heller alltid gemensamma intressen, motsättningar mellan huvudstad och småstäder, mellan handel och produktion och mel-

⁴⁴ Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1996), s. 273 f.

⁴⁵ Ole Feldbæk et al., *Dansk udenrigspolitik historie 2. Revanche og neutralitet 1648–1814*, (København 2002), s. 304–308.

⁴⁶ Kalle Bäck, 'Ett komparativt perspektiv på det näringspolitiska beslutsfattandet i Norden under 1700-talet', *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet* (Oslo 1984), s. 345–379.

lan konkurrerande handelshus skapade konflikter. Dessa konflikter tvingade fram politiska nätverk där olika grupperingar försökte påverka handels- och utrikespolitiken.⁴⁷

De passiva hjälparna och motståndarna är värda en viss uppmärksamhet. Kungliga privilegier, hovleverantörer och goda förbindelser till krigsmakten var av stor betydelse för de danska handelskompanierna. I huvudsak utgjorde den danska kungamakten och flottan ett potentiellt skydd för kompanierna och vissa handelshus, de var hjälpare också utan att egentligen agera inom nätverket. På andra nivåer kan samma struktur ses, en handelsman med goda kontakter till ett rikt handelshus var naturligtvis mer kreditvärdig än en utan detta potentiella stöd o.s.v.

Jürgen Habermas lyfter i sin forskning fram förtroendet eller tilliten som en viktig faktor vid mänsklig kommunikation. Denna tillit kunde tolkas som en nätverksegenskap som bygger på en socialt accepterad kod (en handelsmannakultur) där utbyte sker genom över tid utdragna handelsrelationer, ytterst baserade på allmänt anseende. Detta anseende kan också förmedlas genom t.ex. rekommendationsbrev och är ekonomiskt ovärderligt för ett handelshus. I denna kultur innefattas också förmedling av information (om priser, pålitliga affärsbekanta etc.) även då den inte är till någon direkt nytta för den som förmedlar. Nyttan ligger i att upprätthålla denna handelsmannakultur och det förmedlande nätverket. En pålitlig förmedlare vinner också, med Bourdieus ord, socialt kapital inom nätverket och kommer i utbyte att få mer information om också sådant han har nytta av.

Nätverket i funktion

Ifall detta lyckas, blir S.Barthelemy en Nederlags=plats för alla Westindiens rika Producter, och Swenske Köpmän behöfwa ej ur tredje och fjerde handen förskrifwa flera betydliga Waror.⁴⁸

Liksom Dahlman konstaterade angående nyttan för Sverige av S:t Barthélemy var mellanhänder vanligt förekommande men medförde naturligtvis också kostnader. Den som behärskade distributionen hade trumf på hand.

Ett handelsnätverk består alltså av producenter, förmedlare och konsumenter. Mellan produktionen av rom i Västindien och konsumtionen av rom i

⁴⁷ Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States* (Lund 1994), s. 83–91.

⁴⁸ Dahlman, *Beskrifning om S:t Barthelemy*, s. 33.

borgarhem i småstäder fanns en förmedlingskedja bestående av både aktörer och fysiska inrättningar.

Aktörerna var handelsmän av olika slag. I Västindien fanns lokala borgare som köpte in varor från plantagerna – rom, kakao, kaffe – och såg till att dessa såldes till handelsmän oftast i de stora handelsstäderna i Amerika eller Europa. I Amsterdam, London och Köpenhamn såldes lasterna från andra sidan Atlanten till handelsmän i småstäder som förmedlade varorna vidare till konsumenterna. Något slags marknadskunskaper – information – gick i motsatt riktning. De stora handelshusen samlade information från både Västindien och Östersjöhamnarna och förmedlade den vidare. Gällande rom hävdar ekonomihistoriker att priskorrelationen mellan Västindien och Nordamerika var starkare än den mellan priserna i Västindien och Europa – detta berodde antingen på ett misslyckat informationsflöde eller på att det nästan enbart var rom av högsta kvalitet som importerades till Europa.⁴⁹

Historikern Jon Stobart vill se nätverk som en viktig aspekt av att integrera affärsverksamhet på olika håll, mellan marknader och producenter. Angående de nätverk som upprätthölls skriver han:

In the absence of formal institutions and well-developed communication systems, they were a necessary requirement for efficient economic activity. They provided routeways and mechanisms for the transmission of capital, allowed commercial risk to be shared, incorporated 'custom and contractual devices designed to discourage malfeasance', and facilitated access to reliable business information.⁵⁰

Den förmedling av rom som skisserats upp i denna uppsats kan kallas ett rommens nätverk. Som framgått tvinnar denna förmedling av rom sig samman med handel med inte bara tjära, salt och socker, utan t.o.m. slavar. Egentligen visar rommens väg från Jamaica till Gamlakarleby hur mångfaceterade handelsnätverken var och man frågar sig huruvida man kan tala om ett bestående rom-nätverk. Kanske man kan säga att nätverket var bestående i betydelsen att det potentiellt kunde aktiveras, det byggde på olika slags socioekonomiska relationer som kunde knyts samman för just detta ändamål då man blev törstig i Vasa.

⁴⁹ Smith, *Caribbean Rum*, s. 12 f, 67 f.

⁵⁰ Jon Stobart, 'Personal and Commercial Networks in an English Port: Chester in the Early Eighteenth Century', *Journal of Historical Geography* 30 (2004), s. 277–293. Jfr också Jari Ojala, 'Approaching Europe: The Merchant Networks between Finland and Europe', *European Review of Economic History* 1 (1997), s. 323–325.

I detta sammanhang handlar nätverk alltså om att förmedla information, varor, tjänster och förtroenden utöver den krets av släkt och vänner där förtroende är en självklarhet. Det handlar också om att bygga kontakter utöver den arena där individen själv kan röra sig och kontrollera sina medmänniskors förehavanden. För att detta skall fungera behövs en bas som överbryggar de förmedlande länkarna och skapar tillit. Traditionella baser av denna typ är släktskap, yrkesidentitet, adelsvärdighet eller borgareder. Tilliten och anseendet i sig sprider sig genom nätverk och information om opålitliga samarbetspartners, konkurser och andra problem var naturligtvis oerhört viktigt.

På detta sätt gav nätverket ett mervärde för alla dem som upprätthöll det, oberoende om varje enskild förmedling av information, hjälp med att hitta praktikantplatser för borgarsöner eller annan hjälp var direkt nyttig för den som bidrog. Strängt taget var det inte rom som var den drivande kraften i de atlantiska nätverken. Tjära och salt bestämde de österbottniska handlarnas seglatser och handelskompanjoner, slavar, socker och tobak var avgörande för handeln över Atlanten, och den inre handeln i Västindien var dessutom präglad av handel med matvaror (torsk), råvaror (järn) och vardagsvaror som de små städerna på öarna inte kunde producera. Rommens nätverk nyttjade kontakter som ofta uppstått genom andra slags intressen.

I en recension av John och William McNeills bok *Mänskliga nätverk, världshistorien i ett nytt perspektiv* år 2005 ifrågasätter idéhistorikern Ronny Ambjörnsson begreppet nätverk, enligt honom ett modeord som kanske inte alltid tillför den vetenskapliga diskussionen något nytt. Å andra sidan skriver Ambjörnsson att ”medvetet och systematiskt använt ger begreppet en struktur åt förlopp som tidigare tett sig disparata, som en anhopning av tillfälligheter.” Det är lätt att hålla med Ambjörnsson om att begreppet blivit ett modeord, under de senaste åren har begreppet nätverk vuxit fram som en term i de mest skilda sammanhang och begreppet har utvidgat sin betydelse till att betyda nästan vad som helst. Dock kan man tänka sig som Ambjörnsson påpekar att ”nya ord kan fungera som ett sesam öppna dig! – de anger en ny läsart, andra betoningar ger innebörd åt sammanhang man tidigare kanske inte tänkt på, förgrund och bakgrund byter plats.”⁵¹ Begreppet nätverk ställer det mönster som skapas av individuella och grupprelaterade kontakter i fokus – och kanske kan intresset för kontakter och relationer bryta upp den historieskrivning som i alltför hög grad präglats av nationellt sinnade historiker med en bakgrund i materialistiskt betingade klassbegrepp.

⁵¹ Ronny Ambjörnsson, 'Nätverkssamhället', *Dagens Nyheter* 17.10.2005.

GRANSKNINGAR

Grundarbete om flyktingsamhället under stora nordiska kriget

Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*, 462 s., ill., Åbo, Åbo Akademis förlag 2007.

Johanna Aminoff-Winbergs avhandling behandlar ett viktigt och ofta omtalat, men trots det föga utforskat, skeende under stora nordiska kriget, nämligen den flyktningkatastrof som innebar att tusentals finländare lämnade sina hem för den förmodade tryggheten i den dåvarande västra riksdelen.

Efter katastrofen vid Poltava i juni 1709 ryckte ryska trupper allt djupare in i det svenska riket, i Baltikum och i Finland. År 1713 föll södra Finland i ryska händer och följande år fullföljdes ockupationen av resten av den östra riksdelen. Tusentals civila flydde undan de framryckande ryska trupperna och allt eftersom den ryska armén lade nya områden under sig valde många människor att ta sig över till Stockholm och andra städer längs den svenska ostkusten. På så vis blev de, för att använda författarens terminologi, ”flyktingar i eget land”.

Genom en omfattande forskningsinsats har Johanna Aminoff-Winberg byggt upp en databas med uppgifter om alla de flyktingar som går att identifiera. Hon har kunnat identifiera drygt 13 000 individer. Eftersom det ofta bara är hushållsföreståndaren som namnges, kommer hon till slutsatsen att minst 21 500 människor flydde över till Sverige, men lämnar dörren öppen för större siffror, kanske ända upp till 30 000 flyktingar. Tack vare hennes idoga arbete står vi nu på en betydligt fastare mark än tidigare forskning som spekulerat i siffror på mellan 10 000 och 20 000 flyktingar.

I sin undersökning behandlar Johanna Aminoff-Winberg först själva flykten. Hur gick den till och vad vet vi om vad flyktingarna till exempel fick med sig av boskap och annan egendom? Därefter undersöker hon flyktingarna i Sverige och deras fördelning på olika svenska orter. Ett särskilt kapitel ägnas åt flyktingarnas beslut och motiv. Därefter följer studier av myndigheternas flyktinghjälp och flyktingarnas liv i Sverige, innan Aminoff-Winberg övergår till att studera den ofta mycket svåra hemkomsten och den ryska reträtten efter freden i Nystad 1721. Avslutningsvis kommer ett kapitel om krigets efterler, där bland annat förekomsten av krigstrauman diskuteras.

Författaren behandlar flyktingarna ur ett inifrånperspektiv, där deras egen synvinkel, i den mån den träder fram i källmaterialet, kommer fram, men också ur ett utifrånperspektiv, det vill säga hur statsmakterna eller kronan uppfattade flyktingarna och vilka åtgärder myndigheterna vidtog med anledning av massflykten.

Avhandlingen ansluter på ett naturligt sätt till flera aktuella linjer och trender i modern forskning: forskning om flyktingar (såväl i modern som i tidig-modern tid), den tidigmoderna statens roll (inte minst när det gäller socialt understöd eller politifrågor), forskning om ståndssamhällets reella funktion, graden av integration inom det svenska riket före år 1809 och forskning om det stora nordiska kriget.

Avhandlingen är en av de första riktigt djupgående studierna av hur stora nordiska kriget (1700–1721) påverkade enskilda människor, om hur den lilla människan utan att egentligen kunna påverka det själv dras med i krigets malström. Här bidrar Aminoff-Winberg till att fylla en fortfarande mycket stor lucka och ansluter sig till en tradition av moderna forskare som t.ex. Christer Kuvaja.¹ Förutom enskilda mindre studier saknar vi faktiskt större monografier med denna infallsvinkel – t.ex. om hur kriget drabbade männen i fält, krigsfångarna, soldatänkorna med flera – vilket gör att några få användbara källor utnyttjas gång på gång av forskningen för att ge ett individperspektiv.²

Boken lider av två metodologiska svagheter som återkommer med en viss regelbundenhet. Ett betydande antal noter är alldeles för överlastade med information från större textavsnitt, vilket ibland gör det svårt för läsaren att urskilja vilken hänvisning som hänför sig till vilket påstående. Vidare har författaren vid flera tillfällen svårt att återge relevanta ortnamn. Vid flera tillfällen blandar hon samman landskap och län och kan dessutom inte skilja riktigt på den samtida och nutida svenska landskaps- och länsindelningen (t.ex. tab. 8 på s. 113, tab 9 på s. 115). Detta får konsekvenser för analysen t.ex. då författaren talar om flyktingarna i Småland, medan huvuddelen av dessa faktiskt var samlade längs kusten, i Kalmar län (s. 124). Stavningen av ortnamn är också inkonsekvent: Aminoff-Winberg använder de tyska och svenska versionerna Reval, Ösel och Dorpat, men det estniska Pärnu.

Behandlingen av det omfattande och synnerligen disparata källmaterialet är genomgående föredömlig och visar på att författaren har lagt ned ett stort arbete. Att detta arbete har skett under en längre tidsperiod syns på vissa skönhetsfel. Författaren har t.ex. studerat handlingar från Arboga landsförsamling under en tid på 1990-talet då dessa tillfälligtvis tillhandahölls på

¹ Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721* (Åbo 1999).

² Detta märks senast i Lars-Olof Larssons mästerlika nyttjande av brevväxlingen mellan Jon Stålhammar och hans hustru Sofia Drake i *På marsch mot evigheten. Svensk stormaktstid i släkten Stålhammars spegel* (Stockholm 2007).

Stockholms stadsarkiv. Detta berodde på pågående nybyggnadsarbeten på Uppsala landsarkiv. Senare återfördes handlingarna till sin ordinarie hemvist vid den senare arkivinstitutionen och inte den förra, under vilken de felaktigt redovisas i avhandlingens.

Det är ett mycket disparat källmaterial som författaren har tvingats arbeta med. Till grund för sin databas över flyktingar har hon sammanlagt 49 olika längder som härrör från olika delar av förvaltningsapparaten och inte sällan ger helt olika typer av information. Mot den bakgrunden är Johanna Aminoff-Winbergs prestation att identifiera över 13 000 flyktingar en aktningvärd prestation. Bara den som själv arbetat med ett likartat källmaterial förstår till fullo vilken arbetsprestation som ligger bakom resultaten. Samtidigt återspeglar den splittrade arkivbilden inte bara olika grader av bevarande av källorna, utan kanske i än högre grad hur splittrade myndigheternas hjälpinsatser var. Trots en centralt tillsatt flyktingkommission (eller rättare sagt tre kommissioner) var mycket av det praktiska omhändertagandet av och stödet till flyktingarna beroende av enskilda initiativ på olika nivåer, vilket också återspeglas i en ojämn arkivsituation.

Om avhandlingens styrka till stor del ligger i författarens suveräna behärskning av ett disparat och motspänstigt källmaterial, så ligger mycket av dess svagheter i bristande anknytning till ett internationellt forskningsläge. Med de spännande frågeställningar som Johanna Aminoff-Winberg arbetar med hade det säkert varit fruktbart att anknyta till modern forskning inom angränsande områden, till exempel rörande flyktingsamhällen i exil (t.ex. det norska i Sverige krigsåren 1940–1945) eller tysk forskning om flyktingströmmar under det trettioåriga kriget (massflykt från och till Magdeburg och Nördlingen är goda exempel i detta avseende).

Särskilt fruktbart för att ge ett bredare perspektiv på flykten från Finland på 1710-talet hade det sannolikt varit att diskutera liknande flyktingströmmar i det samtida Norden, eller också frånvaron av sådana. Under kriget i Tröndelagen samt Jämtland/Härjedalen var flykten ytterst begränsad under kriget 1563–1570, 1611–1613 och 1643–1645. Varför? Berodde skillnaden visavi förhållandena i Finland på 1710-talet att Karl XII i det senare fallet faktiskt uppmanade befolkningen att fly undan de angripande ryssarna, så att inga civila skulle kunna tas till fånga och släpas bort i fångenskap till det inre av Ryssland? Kanske, men fullt så enkel är förklaringen nog inte. Efter krigsslutet 1679 flydde tusentals (kanske upp emot 20 000) skåningar över till Själland för att undkomma det fortsatta svenska styret. Här finns goda möjligheter till komparativa studier med Finland på 1710-talet.

För kronan var lösningen på det uppkomna och alltmer överväldigande flyktingproblemet att tillsätta en kommission, som sedan följdes av ytterligare två flyktingkommissioner med delvis likartad struktur och likartade befogenheter. Här hade det varit värdefullt om författaren hade anknytning till tidigare forskning (Anna-Britta Lövgren och Marie Lennersand) kring tillsättandet av kommissioner som vedertagen modell för den karolinska statsap-

paratens sätt att arbeta. Kommissionerna kring inrättande av indelningsverket, trolldomskommissionen och kommissionen för försvaret av ostkusten år 1719 är några exempel på likartade, tillfälliga, förvaltningskonstruktioner för att lösa akuta problem.

Författaren har presterat ett stort arbete för att bena upp och utreda de tre flyktingkommissionernas arbete, men frågan är om det inte hade gått att presentera resultaten i en mer pedagogisk form. Nu blandas stort och smått och läsaren får föga känsla för vad, om något, som skiljer de tre efter varandra följande flyktingkommissionerna åt. Om var och en av de tre kommissionerna hade studerats enligt samma mall hade man lättare kunnat se vad som skiljde dem åt och därmed i vilken utsträckning flyktingpolitiken utvecklades eller i alla fall förändrades under 1710-talets lopp. Man hade således för varje kommission kunnat studera: kommissionens tillkomstprocess, det regelverk som styrde dess arbete, dess ledamöter (en kollektivbiografi i miniatyr), formerna för insamling av flyktingmedel (insamlingsformer, pengar, spannmål, andra naturamedel), utdelningen av hjälp, hur redovisningen gick till o.s.v. Mycket av detta finns, men nu är det splittrat och förekommer i olika sammanhang, vilket innebär att det blir svårt för läsaren att bilda sig en uppfattning om helheten.

Ett genomgående – mycket lovvärt drag – i boken är författarens ständiga strävan att lyfta fram enskilda flyktingöden och inte bara ägna sig åt en analys av statistiken. Det ger både färg och en fördjupad kunskap åt framställningen. Flera sådana personöden hade med fördel kunnat byggas ut till mindre kapitel för att ytterligare belysa hur flykten kunde te sig ur den enskildas perspektiv. Ett bra exempel på detta är prästen Edvard Nybäckes öde (s. 157). Han flydde från Moloskovitz i Ingermanland via Kyrkslätt i Nyland till Reval, åter till Finland, över Åland och sedan till Sverige 1714. Han slutade som kyrkoherde på Öland.³

Genom sin noggranna genomgång av källmaterialet kan författaren påvisa hur vanligt det var att man flydde i grupp, inte sällan med en präst som ledare, medan åtminstone en underordnad präst vanligen stannade kvar som själasörjare för de sockenbor som valde att bli kvar under rysk ockupation. Man kommer som läsare onekligen att tänka på den grupputvandring som var så vanlig under utvandringen till Nordamerika i slutet av 1800-talet. Även på plats i Sverige märks försöken till fortsatt sammanhållning. Så återfinns till exempel flyktingar från Sunds socken på Åland relativt samlade på Svartsjölandet och Värmdö nära Stockholm (s. 120, 289). Ett annat kännetecken för flykten från Finland var att viktiga delar av förvaltningsapparaten, således inte bara prästerna, följde med och återupptog sin verksamhet så att säga i exil (tab. 13 s. 141).

³ Exemplet Edvard Nybäck är också ett av flera exempel på att författaren missat att ge källhänvisningar då informationen lämnas i en bildtext. I detta fall är källan Kyösti Väänänen, *Herdaminne för Ingermanland I* (Helsingfors 1987), s. 248.

Många flyktingar hamnade föga överraskande i Stockholm. Det var inte bara rikets huvudstad och dess största stad, utan också en stad som genom århundradena haft täta förbindelser österut. För många finländare var Stockholm ett givet mål. Här kan Johanna Aminoff-Winberg visa hur en stor del av finländarna hamnade på Södermalm (t.ex. s. 300). Här hade återigen en anknytning till tidigare forskning kunnat ytterligare bidra till att öka förståelsen av resultaten. Södermalm var under den karolinska tiden hemvisten för många av huvudstadens finländare och på 1670-talet var det finskspråkiga inslaget i stadsdelen så stort att man begärde att få en finskspråkig kämnär (underdomare) utsedd för att tillvarata de många finska Södermalmsbornas intressen.⁴

Författaren missar enligt min mening också flera tillfällen att lyfta sina fascinerande delresultat. Det hade varit intressant att se en koppling till lärdomshistorikern Karin Johannissons spännande diskussion om vad hemlängtan ("nostalgi") betydde för 1700-talets människor.⁵

I än högre grad hade det varit spännande om författaren hade byggt ut sina intressanta, men tyvärr glimtvis presenterade, resultat om kvinnors öden under flykten. Ett konsekvent genomfört genusperspektiv på en delundersökning om förekomsten av våldtäkter som ett led i den ryska krigsföringen hade förmodligen varit fruktbart. Det faktum att flera våldtagna flyktingkvinnor både under tiden i Sverige och efter hemkomsten ställdes till svars inför domstol för vad de varit med om (s. 306, 390) ger ytterligare en aning om vad ett genusperspektiv hade kunnat ge för utdelning.

Författaren redogör för Jöran Nordbergs förslag från 1719 om det fortsatta flyktingarbetet liksom för Stockholms magistrats förordning från 1722 om förbud för icke-stockholmare att tigga på stadens gator (nu var kriget slut och flyktingarna förväntades återvända hem). Men denna redogörelse (s. 284) hade med fördel kunnat användas till ett studium av samtidens syn på erfarenheterna från den genomförda flyktingpolitiken. Inte minst Jöran Nordbergs förslag är *de facto* ett slags tidig utvärdering av de gjorda ansträngningarna.

Johanna Aminoff-Winberg har gjort en imponerande källgenomgång, men inte desto mindre finns det handlingar som har lämnats orörda. I defensionskommissionens protokoll (original i svenska Riksarkivet, avskrifter i Krigsarkivet) finns åtskilliga notiser som glimtvis kan föra hennes framställning ett litet steg längre. Än viktigare är flyktingkommissionen 1742–1743.⁶ Även under lilla ofreden flydde finländare västerut undan den ryska ockupationen och även denna gång tillsattes en flyktingkommission. Men denna

⁴ Se Åke Meyerson, 'Befolkningen på Södermalm år 1676', Ingrid Hammarström (red.), *Historia kring Stockholm. Vasatid och stormakstid* (Stockholm 1966), s. 65–86.

⁵ Karin Johannisson, *Nostalgia. En känslas historia* (Stockholm 2001).

⁶ Från flyktingkommissionen 1742–1743 finns sammanlagt 12 volymer med arkivhandlingar bevarade i *Äldre Kommittéer 453*, Riksarkivet, Stockholm.

gång bestod huvuddelen av ledamöterna av flyktingar från Finland – köpmän och präster från Åbo, Fredrikshamn och Borgå – under ledning av en statssekreterare. Var detta en konsekvens av erfarenheterna från 1710-talets kommissionsarbete? Kommissionen 1742–1743 har också lämnat efter sig en rad stamböcker (med noteringar om insamling av flyktingmedel) från främst Stockholms stad och Skaraborgs län. Här kan vi se hur särskilt utsedda borgare i Stockholm gick från hus till hus och bad invånarna att bidra med kontanter till flyktingarnas underhåll. Vi får här en helt annan och betydligt mer fördjupad bild av insamlingsarbetet på lokal nivå än vad källmaterialet från 1710-talet tillåter. Säkert förekom olikheter mellan de båda krigens flyktinghantering, men ett kapitel om flyktinghjälpen 1742–1743 hade med all säkerhet möjliggjort en hel del viktiga jämförelser med författarens huvudstudie.

Johanna Aminoff-Winbergs avhandling om flyktingarna från Finland på 1710-talet utgör ett mycket viktigt bidrag till vår kunskap om flyktingströmmar i det tidigmoderna samhället liksom om det stora nordiska kriget. Den grundläggande genomgången och analysen av de tusentals flyktingödena är banbrytande och habilt genomförd. Man kan fördjupa förståelsen för flyktingfrågans hantering under 1710-talet genom att i flera avseenden bredda perspektivet och dra in nytt källmaterial i undersökningen, men det påverkar inte mitt slutomdöme om avhandlingen. Den är ett bra och värdefullt grundarbete om flyktingsamhället under stora nordiska kriget och ger ny kunskap om hur enskilda människor påverkades av det svenska stormaktsväldets sammanbrott.

Lars Ericson Wolke

Industristaden Gävle ur ett handelsmannaperspektiv

Stefan Lundblad, *Hedersam handelsman eller verksam företagare? Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869*, Studia Historica Upsaliensia 228, 302 s., ill., Uppsala universitet, Uppsala 2007.

Gävle var under perioden 1765–1869 en viktig handelsstad, nära anknuten till de uppländska järnbruken och den begynnande trävaruexporten. På importsidan försåg staden sig själv och sitt uppland med varor av de mest skilda slag, från nödvändighetsartiklar som salt och spannmål till konsumtionsartiklar för brukens och manufakturernas ståndspersoner. Staden ligger geografiskt väl också för handel med industriella produkter, sågvaror från norr och manufakturvaror från inlandet. Gävle var en stad som hade en roll både inom ett merkantilistiskt handelssystem och i ett liberalistiskt industrialiserat företagsklimat.

Stadens ekonomiska elit erbjuder en god utgångspunkt för Stefan Lundblad då han i sin avhandling analyserar förändringen i ekonomisk kultur under den begynnande industrialismen. Han behandlar hur de ekonomiska aktörerna i Gävle reagerade på de stora ekonomiska förändringarna som drog fram genom ekonomin under 1800-talets första hälft, då handelsmannen blev företagare, bankerna blev kreditgivare och industrialismen bröt fram.

Författaren analyserar vad han kallar ekonomisk kultur i Gävle ur ett aktörsperspektiv. Med ekonomisk kultur avser Lundblad ett kod- och symbolsystem som förmedlar tillit och som förbättrar aktörernas förhandlingsposition i samband med affärstransaktioner. Genom denna text av symboler och praktiker skapas en dynamisk ekonomisk interaktion som i sig är den ekonomiska kulturen – då de ekonomiska institutionerna förändras, förändras också den ekonomiska kulturen.

Metodologiskt sett använder Lundblad en uppsättning analysinstrument där han försöker fånga nätverk och symboler. Han undviker skickligt att överanvända nedsliten terminologi om t.ex. socialt kapital men skriver i en tradition där kontakter och förtroenden är sociala kategorier av största vikt.

Frågan är alltså hur den ekonomiska kulturen i Gävle förändrades då industrialismen påverkade det ekonomiska ramverket. Denna fråga försöker Lundblad besvara genom att spjälka upp problemkomplexet i frågor om affärspraxis, släkt- och vänskapsnätverk samt i frågan om den nya ekonomiska logiken – således moderna och innovativa frågeställningar. Det material författaren utgår ifrån på gäller i huvudsak de mer betydande handelsmännen i Gävle, storhandelsmännen.

För att beskriva den praxis som en hedersam handelsman tillämpade, använder Lundblad konkurshandlingar och affärsräkenskaper. Han visar hur handelsmännen i Gävle var beroende av olika slags kreditrelationer till järnbruk och manufakturere, till utländska handelshus och till varandra. Ett mönster som framträder är att de utländska kreditrelationerna var få och stora medan de inhemska var många och små. Exporten koncentrerades till järn och trävaror medan importen bestod av en allvarstrategi. En tendens som Lundblad iakttar är den specialisering som vid mitten av 1800-talet leddes av handelsfirman Rettig&Co som sålde tobak, nämligen övergången från järnexport till trävaror som huvudvara samt den ökande kommissionshandeln.

De ekonomiska aktörernas nätverk beskrivs i sociala termer med ekonomiska förtecken utgående från ett brevmaterial. Lundblad betonar den rationalitet som fanns i handeln, det gällde att göra lönsamma affärer i en kontext som på många sätt var socialt knuten till vänner och släktingar. Detta medför att alla enskilda val och beslut inte anpassades till vinstmaximering utan man hjälpte varandra – för att nå social status eller för att bevara vänskapsband. Lundblad är kanske aningen cynisk då han jämför vänskap med rörligt kapital, en vänskap skall man förtjäna medan släktskapsband är som fast egendom, den har man. Intressant är att kvinnorna, både som äktenskapspartners och överförare av hemgift, skapade nätverk mellan handels-släkterna. Detta fortsatte genom industrialiseringsprocessen, men inom det praktiska arbetet marginaliserades kvinnorna då handelshusen inte längre var familjeföretag utan blev kontorsdrivna företag. Förtroendets symbolsfår blev allt mer manlig.

Historiskt går Lundblads tidsperiod över rikssplittringen 1809, något som överhuvudtaget inte framgår av avhandlingen, trots att Gävle uppenbarligen före 1808–1809 var en viktig handelspartner för de österbottniska städerna. Gällande periodens slutskede framgår däremot hur viktigt Finland var som handelsområde för familjen och firman Rettig och deras tobaksförsäljning.

De gamla symbolerna, skriver Lundblad, som visade kunskap, ärlighet och förmögenhet ersattes av en symbolsfår som visade innovation, produktivitet och verksamhet. Konsumtionssymbolerna ersattes av produktionssymboler och företaget blev just ett företag, från att ha varit symboliserat av en handelsman som utstrålade personligt förtroende. Lundblad gör en poäng av de gravkor som handelsmännen efterlämnat. I början på seklet byggdes stora monumentala gravkor i nyklassicistisk stil som symboliserade individens rikedom och samhällsposition och som därigenom förmedlade förtroende. I slutet på seklet – t.ex. på Robert Rettigs grav – fyllde gravstenarna endast en minnesfunktion, personlig tillit behövde inte längre överföras.

Lundblad spjälkar upp den ekonomiska kulturen i ett symbolsystem och i praxis. Genom att betona praxis för Lundblad in en dynamik i kulturen. Parallellt med ekonomins förändringar förändras också symbolerna, uttrycken för förtroende och position i handelsnätverket. Yttre faktorer som markna-

dens explosionsartade utvidgning, antalet nya aktörer på affärsarenan och den nya lagstiftning som behövdes för att reglera den dynamiska ekonomiska utvecklingen under andra hälften av 1800-talet berörs bara delvis, aktörspektivet ställer naturligtvis sina krav på framställningen.

Sammantaget har Stefan Lundblad skrivit en tillgänglig och modern avhandling om handelsskråets övergång till företagare. För att ge kärnfulla beskrivningar använder han både bildmaterial och citat ur skönlitteratur, en teknik som fångar läsaren men som kanske ger ett aningen oakademiskt intryck. I skarven mellan material och text öppnar han också ibland för en skarp opponents kritik, ibland känns slutsatserna aningen löst förankrade i materialet, ett intryck som antagligen beror mer på försöket att skriva tillgängligt än på reella brister i forskningsprocessen.

Joachim Mickwitz

Postsäckar på oceanerna

Fjärrkommunikationernas utveckling under 1800-talet

Seija-Riitta Laakso, *Across the Oceans: Development of Overseas Business Information Transmission 1815–1875*, Studia Fennica Historica 13, 459 s., ill., Finnish Literature Society, Helsinki 2007.

Under 1800-talet växte handel och industri på vardera sidan om Atlanten i ett accelererande tempo. En process pågick där ekonomierna inom de brittiska och franska imperierna, i de tidigare kolonierna i Nord- och Sydamerika och i andra fjärran länder sakta integrerades. Nya marknader, nya produktionsmetoder, nya behov av råvaror och en helt ny konkurrenssituation innebar att behovet av information växte inom hela den ekonomiska sektorn.

Behovet av en snabb informationsgång ökade, men metoderna för att hålla kontakt på längre avstånd var under större delen av seklet de gamla: brev förmedlade av skepp. Det var inom detta gamla ramverk som en utveckling kunde ske, fler skepp, ångfartyg, bättre distribution och sortering i hamnar och på land, konkurrens och samarbete. Mot slutet av den period Laakso behandlar i sin avhandling började telegrafkablar få betydelse för t.ex. kontakterna mellan USA och Kuba, och järnvägarna förmedla post över kontinenterna.

Seija-Riitta Laakso har i sin avhandling behandlat främst hur postgången utvecklades på de långa rutterna över världshaven under 1800-talet. Hennes material består av korrespondens, tidningsmaterial – närmast daterbar information om händelser i fjärran länder – fartygslistor, loggböcker, tullmaterial

och allmänna posthandlingar. Genom detta material försöker hon kartlägga de utvecklingstendenser som kan ses under seklets gång, hon vill bedöma informationsgångens hastighet och spridningsvägar och i vilken mån detta verkligen hade betydelse för handelns utveckling och effektivisering.

Postgången över Nordatlanten dominerades av de brittiska fartygen och linjen New York–Liverpool blev under 1820-talet den mest frekventa, då städer som Boston, Philadelphia och Bristol förlorade sina positioner. Postgången sammankopplades med den ekonomiska dynamik som fanns i städerna; New York var en stad där borgerskapet ägde fartyg och Liverpool en ledande importör av främst bomull. Det växande transportnätet blev enligt Laakso närmast självnärande. Då handelsmän och manufakturägare insåg att transportererna mellan dessa städer var frekventa, fördes allt mer gods för utskeppning till just dessa orter. Naturligtvis utnyttjade postgången denna livliga trafik.

Regelbunden trafik med månatliga avgångar uppstod snabbt och 1823 fanns det två konkurrerande linjer; Black Ball Line och Red Star Line och snart därefter grundades dessutom Swallowtail Line. Enligt Laakso stod delvis samma intressen bakom de olika linjerna och det går inte alltid entydigt att skilja åt deras verksamheter. Poängen är i varje fall att utvecklingen omedelbart efter Napoleonkrigen – och kriget mellan Storbritannien och USA 1812–1815 – var snabb, det fanns ett omätligt behov av regelbundna transporter över Atlanten. På 1820-talet utvecklades transportererna mellan New York och Liverpool så att ett ruttfartyg avgick varje vecka året runt från vardera staden. Schemat var känsligt för väder och vind, vinterväder i Liverpool försenade ofta avgångarna och ett flertal skepp havererade.

Vad betydde detta för spridningen av information? Under 1820- och 1830-talen räckte det ungefär 24 dagar för ett skepp att segla från New York till Liverpool och omkring 36 dagar i den andra riktningen. Affärsmän kunde inom ett år sända fem brev som besvarades och ett sjätte kunde vara på väg. Detta var en effektivisering av postgången som berodde på de stora resurser och den goda organisation som skapades, men systemet gav också Liverpool och New York fördelar framom övriga städer. Linjerna på t.ex. New York–Havre eller New York–London seglades mer sällan och ofta med skepp som blivit omoderna med tanke på huvudlinjen från Liverpool.

Laakso visar hur ångfartyg men också ökande konkurrens innebar att postgången blev allt snabbare under seklets lopp. Ångfartyget Great Western var klart det snabbaste bland de tidiga ångarna och lyckades förkorta restiden över Atlanten till omkring två veckor. Men fram till åren kring 1850 kunde ångfartygen ännu inte konkurrera ut segelfartygen på transportlinjerna, tvärtom växte vardera skeppsorterna då segelfartygen ofta var mer förmånliga i den accelererande emigrantströmmen. Men en tendens började göra sig gällande under dessa år: Segelfartygens punktliga avgångar minskade och brådskaande transporter (post) och första klass-passagerare valde i allt högre grad ångfartyg.

Under 1840- och 1850-talen förbands de viktigaste städerna i Europa med telegrafkablar och vid samma tid lades kablar ut mellan de amerikanska städerna. Ett första försök att lägga ut en kabel över Atlanten misslyckades år 1857. Följande år lyckades man visserligen lägga en kabel som förmedlade signaler över havet, men överföringen var osäker och tekniska problem försvårade användningen. Efter ungefär två månader dog förbindelsen helt. De några hundra telegram som överfördes visade dock på nyttan av kabeln men det dröjde till efter det amerikanska inbördeskriget innan kabeln kunde läggas. År 1866 invigdes en fungerande telegrafkabel mellan USA och Storbritannien.

Vid samma tid växte affärerna mellan Europa och USA och ångfartygen som trafikerade Atlanten mångdubblades. Nu blev telegrafens opålitlighet ett problem. Telegrammen passerade många mellanhänder vilket för det första innebar en risk för missförstånd – en extra nolla i en beställning kunde innebära en katastrof. För det andra var telegrammens innehåll svåra att hemlighålla för konkurrenter. Den bild man får hos Laakso är att den snabba informationsgången trots allt var viktigare än risken för ett eventuellt informationsläckage och snart började man sända kodade telegram.

Kommunikationerna mellan Europa, Sydamerika och Västindien komplicerades av de nationellt splittrade förhållandena både inom områdena och relationerna till dåvarande och tidigare kolonialmakter. Britterna dominerade skeppsfarten men det neutrala Charlotte Amalie på den danska ön S:t Thomas blev snart en knutpunkt för postgången i området. Laakso betonar dessutom öns geografiskt fördelaktiga läge. Intressant är att postgången mellan de sydligare delarna av Amerika koncentrerades till t.ex. Fulham och Southampton och en del post från Sydstaterna gick den här vägen. Royal Mail Line försökte också bygga ut ett postnät söderut, ned mot Rio de Janeiro och byggde därför fem stora hjulångare vid seklets mitt – då en av dem brann i en olycka som krävde många liv beslöt man sig slutgiltigt för att ångfartyg skulle byggas i stål.

Konkurrerande posttrafik uppstod då den franska posten öppnade en regelbunden linje på Sydamerika. Parallellt med den officiella postgången sändes fortsättningsvis brev med privata handelsskepp över Atlanten under hela den undersökta perioden.

Då det gällde posten till Fjärran Östern behärskade de ostindiska kompanierna marknaden vid seklets början. Det brittiska kompaniet seglade regelbundet på Indien, och posten till Kina och Australien gick i gemensamma konvojer. Under 1820-talet ökade behovet av säker postgång också på Indiska oceanen, och en rutt som innefattade en landtransport över Suez-näset blev av betydelse. På denna väg sattes ångfartyg in kring 1840. Privata handelsmän förblev också viktiga postförmedlare, men då det gällde information från Indien och Kina kunde svar på brev dröja över ett år, och då skeppen avgick med långa mellanrum var informationsgången både gles och osäker. En närmare koppling till hur handeln med Kina utvecklades ur ett handels-

mannaperspektiv kunde här ha varit av intresse. Vilken roll fyllde postgången i affärsverksamheten?

Den brittiska regeringen försökte på olika sätt lösa sitt informationsproblem genom att dela upp postgången i etapper: Kamelkaravanerna över Suez var ett försök, regelbunden trafik mellan Australien och Godahoppsudden var ett annat. Försöken att införa ångfartyg på den långa ruten till Australien gick trögt, och de snabba klipperskeppen konkurrerade effektivt med ångfartygen på den långa linjen. En konkurrent uppenbarade sig på 1860-talet då franska staten försökte sig på en egen postlinje via Saigon till Hong Kong. En viss koordination briter och fransmän emellan medförde att postgången blev effektivare om inte snabbare. Tillsammans kunde man erbjuda fler avgångar. Fransmännen satsade på linjen, med nyare skepp och bättre passagerarutrymmen kunde man vinna marknadsandelar – postförsändelserna var däremot uppdelade enligt avtal.

Sammantaget har Seija-Riitta Laakso skrivit en detaljerad studie över informationsgångens utveckling på världshaven under 1800-talet. Resultatet att transporterna blev snabbare, att postmängderna ökade och att transporterens frekvens tilltog är inte överraskande. Styrkan i hennes beskrivning ligger i den gedigna källforskningen – särskilt om de brittiska postförsändelserna – och den detaljerade beskrivningen av utvecklingens olika nyanser. Rent skrivtekniskt kunde sammanfattningar, infallsvinklar och synteser kanske ha fått ta mer plats, som bok betraktad är avhandlingen aningen svårtillgänglig. Men detta sänker inte dess vetenskapliga värde.

Joachim Mickwitz

Standardverk om unionen

Bo Stråth, *Union och demokrati. De Förenade rikena Sverige–Norge 1814–1905*, 688 s., ill., kart., Nya Doxa, Nora 2005.

Den norske kortversjonen av historien om unionen med Sverige kan uttrykkes slik: Unionen ble påtvunget nordmennene i 1814, etter en krig mot en militært overlegen motstander og stormaktenes press. I 1905 ble unionen fredelig erklært opphørt av et enstemmig Storting, senere støttet av en folkeavstemning med stemmetallene 368 208 ja (samt 245 000 kvinneunderskrifter på en adresse til Stortinget), mot 184 nei (s. 484).

Innenfor den rammen som kortversjonen angir, kan man skrive en betydelig lengre og mer nyansert historie, som tar hensyn til både norske og svenske synsvinkler, forandringer over tid, brobyggere, forspilte muligheter og kontrafaktiske hypoteser. En slik historie er det Bo Stråth har skrevet. Resultatet er på mange måter et imponerende verk, både når det gjelder spennvidde, intensjonsdybde og omfang. Her beskrives selve unionshistorien og de relevante deler av de to lands indrepolitiske historie i instruktiv og velskrevet detalj. Den komparative mulighet som ligger i emnets natur, gir anledning til tankevekkende kontraster. Hele tiden trekkes historiografiske tradisjoner inn, samtidig som drøftingene baseres på den nyeste forskning, til dels forskning gjort spesielt for dette verket.¹ Utenrikspolitikken og de utenrikspolitiske ordningers sentrale betydning for unionen er meget godt ivarettatt. Her sees hele feltet i sammenheng, fra de geopolitiske rammebetingelser, via skandinavismen, helt ned til regionale innenrikspolitiske aspekter av utenrikspolitiske spørsmål. Striden om konsulater og utenriksminister var til slutt det som sprengte unionen, etter at kongenes utenrikspolitiske aktivisme og særlig den tiltagende svenske proteksjonisme fra midten av 1880-årene hadde drevet unionspartnerne fra hverandre. Kulturutviklingen er ivarettatt i et eget kapittel på slutten. Dette er meget interessant, men fremtrer som et litt uintegret tilbygg til verkets konstruksjon. Hovedvekten ligger nemlig på det politiske perspektivet, spesielt på institusjoner, men i høyeste grad også på enkeltaktørers rolle i dragkampen om disse institusjoner, særlig i slutfasen. Jeg slutter meg til de anmeldere som allerede har fastslått at dette vil bli standardverket om unionen for mange år fremover.²

¹ Det gjelder først og fremst Bjørn Arne Steines gjennomgang av det sammensatte statsrådets møter gjennom hele unionstiden, s. 108, note 3.

² Se Einar Niemi, (Norsk) *Historisk Tidsskrift* (2006:4); Dag Michalsen, 'Fra Kiel til Karlstad: Union og demokrati i Norge og Sverige 1814–1905', *Tidsskrift for rettsvitenskap* 119 (2006:4–5); Odd Arvid Storsveen, *Scandinavian Economic History Review* 54 (2006:2); Dag Jensen i *Nytt Norsk Tidsskrift* (2005:4).

Til tross for sine kvaliteter (og sikkert på grunn av sitt omfang) har dette verket ikke vært og vil aldri bli noen bestselger. Det har mange grunner. Viktigst er kanskje at dens objekt – unionen selv – aldri ble noen ”bestselger” i de to berørte land i sin samtid, en tid hvor nasjonene derimot fikk bred folkelig forankring. Dermed har heller ikke temaet spesielt stor følelsesmessig appell til det alminnelige publikum i dag. Dette trekk deler den norsk-svenske unionen med den union Stråth trekker parallell til, dagens EU. Forskjellen er at EU griper inn i menneskenes dagligliv på en ganske annen måte. Den norsk-svenske unionen var og forble et tynt bånd som først og fremst de politiske eliter fikk berøring med. De var hovedaktørene i unionen og blir det derfor også i boken om den.

Selv om boken ikke har blitt bestselger noe sted, er det likevel en markant forskjell mellom den appell den har hatt i Norge og i forfatterens hjemland. Salget på det frie marked i Sverige har vært på ca. 500 eks. I Norge har boken solgt i ca. 1200 eks. på et marked som er halvparten så stort.³ Denne ubalanse avspeiler et av Stråths poenger i innledningen, nemlig at unionen etter 1905 har vært et tema som har fått mye mindre oppmerksomhet i svensk historieforskning og offentlighet enn i norsk (s. 42 f).

En hovedårsak til dette er at unionen endte med at nordmennene fikk sin vilje, eller ”vant”, i 1905. Unionens historie og spesielt oppløsningen av den kunne derfor skrives inn i en nasjonal historiefortelling om et lite folks kamp for demokrati og nasjonal selvbestemmelse (s. 43 f). I Norge vant altså unionen til slutt en plass i folks hjerter, men i rent negativ forstand, som noe inderlig forhatt, avspeilet i stemmetallene ved folkeavstemningen om oppløsning. For svenskene derimot ble den en parentes som har fått synke ned i glemselen. Det kunne skje desto mer ubesværet ettersom tapet av Norge i 1905 var langt mindre traumatisk enn det såret Sverige ble påført ved tapet av Finland i 1809 (s. 598–599). Nettopp ervervelsen av Norge hadde vært det viktigste plaster på dette såret. Men unionen med Norge ble aldri det substituttet for tapet av Finland som 1812-års politikk var ment å gjøre den til. Nordmennene strittet fra første stund imot å la seg integrere, og fortsatte å holde Sverige på armlengdes avstand ved alle korsveier i de neste 90 år.⁴ Unionen ble dermed aldri noe fullgodt plaster på såret etter det svenske rikets lemlestelse og Sveriges degradering til småstat. Den endte tvert imot med å

³ Hvis man regner med det svenskspråklige finske markedet, blir forskjellen naturligvis enda større. Opplysningene er gitt meg av forlagene, henholdsvis Nya Doxa og Pax. I tillegg til de solgte eksemplarer har det i Sverige blitt delt ut en rekke gratis eksemplarer.

⁴ Se s. 98 f (forsvaret av eget skriftspråk og pengevesen i årene etter 1814), s. 123 f (motstanden mot tollunion i 1857), s. 137–138 (motstanden mot unionskongress m.m. 1847), s. 146 (motstanden mot unionsarmé 1856), s. 232 (avvisning av den andre unionskomitéts forslag til tettere integrasjon, inkludert tanken om et unionsparlament 1871). Unionens siste tyve år er preget av Norges kamp for utenrikspolitisk autonomi.

bli saltet i dette såret. Derfor opplevdes unionsoppløsningen ikke først og fremst som et tap som rammet svenske materielle interesser. Blant storsvenske nasjonalister var det tvert imot en del som etter hvert så unionen som en så stor belastning at de ønsket svensk initiativ til oppsigelse – eller militær aksjon mot Norge (s. 271, 374, 383). Det var først og fremst som ærekrenkelse man i Sverige reagerte på den ensidige norske unionsoppsigelsen i 1905 – derav den stadige understrekningen av at det var *sättet* mer enn innholdet i avgjørelsen som forarget (s. 426, 463, 466, 468, 491). Det var den krenkede ære som gjorde at de *urtima* riksdagene i 1905 sto like unisont bak kravet om oppreisning, og med like sterk støtte i opinionen, som Stortinget og norsk opinion sto bak 7. juni-vedtaket.

På bakgrunn av ovenstående virker det logisk og historisk riktig, men det er likevel påfallende, at Stråth vier oppløsningen av unionen så mye oppmerksomhet. Boken har snaut 600 sider brødtekst. Av disse dreier hele 265 sider seg om unionens siste 20 år, tiden fra 1884 til 1905, hvor unionen går fra krise til krise. De første 70 år er derimot viet kun ca. 200 sider, mens de resterende 130 sider er viet helhetsperspektiver. Dermed er dette en bok om unionsoppløsningen, eller unionens dødskamp, vel så mye som om unionen. Dette står i kontrast til Stråths omhyggelige understrekning av hvor viktig det er å unngå det teleologiske perspektiv – den tanke at slutten på unionen var innskrevet i grunnleggelsen av den.⁵

Man kunne være fristet til å hevde at Stråths egen fremstilling og vektlegging demonstrerer det motsatte av det hans historieteoretiske advarsler skulle tilsi. Unionens historie kan leses som historien om et tvangsekteskap mellom nasjonene, inngått på et tidspunkt hvor slike tvangsekteskap var i ferd med gå ut på dato.⁶ Den franske revolusjon hadde kjempet gjennom folkesuverenitet og nasjonalitetsprinsipp. Derfor er det ikke så underlig at det er det som har fått mest oppmerksomhet (også hos Stråth) og som er det mest vellykkede med dette *urtima*⁷ tvangsekteskap, er dets oppløsning. Inspirert av Reinhart Koselleck opererer Stråth fruktbart med utviklingsløp i utakt (*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*) som en forklaring på hvorfor unionen aldri vokser seg tettere.⁸

⁵ Jfr. for øvrig Stråths kritiske påstand om at norsk historieforskning først og fremst har interessert seg for unionens oppløsning, og projisert 1905 bakover (s. 43 f). Men i disponeringen av sitt verk gjentar han altså selv den vektlegging han finner hos norske historikere.

⁶ Den norske statsministerfruen Randi Blehr var en av dem som brukte ekteskapsmetaforen om unionsforholdet (s. 34).

⁷ I den betydningen at det var i utakt med utviklingstendensene i tiden. Jeg kunne ikke la være å gripe til dette statelige, svenske ordet og gi min egen vri på det. Nordmenns fascinasjon for fornemme svenske ord er en rest av den gamle norske ambivalens til svenskenes mer aristokratiske politiske og kulturelle tradisjon.

⁸ Se f.eks. s. 38, 208 og 233 (utakt i skandinavismen mellom Danmark og Sverige-Norge), 372–373, 436–437, 508–509.

Stråth bruker imidlertid denne forklaringen eksplisitt bare på nivået av enkeltårenes eller tiårenes tidssyklus. Men han kunne også brukt den eksplisitt på nivået av århundrenes tidssyklus (noen antydninger i den retning gis på s. 576 og 599).

Det er ikke noen grunn til å bebreide Stråth for spenningsforholdet mellom struktur og aktør, mellom historikerens etterpåklokskap og kravet om å se tingene fra tidens eget perspektiv. Dette berører et fundamentalt historieteoretisk og filosofisk dilemma: Er en dyptgående forståelse av historiske prosesser, som gir noe utover aktørenes eget perspektiv, uforenlig med forestillingen om og respekten for menneskets frihet? Dette spørsmål er desto mer påtrengende i en sammenheng hvor temaet er demokrati, som dreier seg nettopp om frihet og selvbestemmelse. At spenningsforholdet er til stede er et kvalitetstegn. Men samtidig er det ikke uten videre slik at den kontrafaktisk orienterte Stråth tar parti for den menneskelige frihet og de mange muligheter, mens de som ser (og så) unionen som nederlagsdømt fra tidlig av er enkle determinister. Man kan nemlig av og til få følelsen av at Stråth identifiserer seg med det sterke svenske parti som så sent som i 1905 ønsket å beholde unionen, men ville endre den i retning av full likestilling mellom de to folk.⁹ Den svenske kulturhistorikeren og litteraturforskeren Henrik Schück bemerket lakonisk at dette parti overså et viktig faktum: den norske folkemeningen (s. 420). Apropos min innledende kortversjon: Her er det ikke *determinism* som er stikkordet, men *self-determination*, ikke underkastelse under tvingende historiske strukturer, men tvert i mot uavhengighetskamp, rettet både mot brutale og velmenende omfavnelser.

Stråth gir i mange henseende en høflig og sympatisk behandling av nordmennenes syn på unionen, i tråd med ånden i hundreårsmarkeringen (som av norsk høflighet overfor Sverige ikke ble kalt et jubileum). Den norske historikeren Øystein Sørensen har for eksempel gitt langt krassere skildringer av den radikale utgaven av norsk nasjonalisme i 1905 og årene forut.¹⁰ Tilsvarende er Bo Stråth nokså ubarmhjertig i sin omtale av svenske unionskonger og deres uintenderte, men effektive bidrag til å undergrave unionen. På noen punkter ser man likevel tolkninger og vektlegginger hos Bo Stråth som harmonerer med den i 1905 fremherskende svenske opplevelse av unionsoppløsningen som en dyp krenkelse, og som en revolusjonær handling fra norsk side. Det gjelder hans tolkning av kontrasignaturens betydning (s. 453) og det syn at unionen ikke var oppløst da 7. juni-erklæringen ble avgitt (s. 463–464 og 508).

⁹ Her slutter jeg meg til Dag Michalsen, som hevder at fremstillingen er preget av ”normativ unionisme” (Michalsen, ’Fra Kiel til Karlstad’, s. 595).

¹⁰ Se f.eks. Øystein Sørensen, *Norsk idéhistorie 3. Kampen om Norges sjel 1770–1905* (Oslo 2001), særlig s. 409–423 og ”Hvad vi har manglet er nasjonal religiøsitet” – kompromissløsheten i 1905’, *Historisk Tidsskrift* (2005:2).

Her er vi tilbake til svenskenes forargelse over *sättet*. (I samtidens finske opinion ble denne for øvrig delt av mange "gammelfinner" – ut fra den tanke at rettslinjen var det beste våpen man hadde i forsvarskampen mot russerne.¹¹) Når det gjelder kontrasignaturen er det ikke uten videre riktig, slik Stråth hevder (se også s. 77–78), at norske statsråder etter grunnloven hadde plikt til å kontrasignere kongelige resolusjoner, og eventuelt protestere til protokollen. Stråths feiltrinn (eller fordreierende forenkling) er imidlertid høyst forståelig, for dette spørsmål er meget innfløkt. Eidsvollsmennene i 1814 oppfattet tydeligvis grunnlovens bestemmelser på dette punkt på samme måte som Stråth.¹² Stråth støtter seg også på norske historikere, som inntil nokså nylig har fremstilt det som om det var slik grunnloven i sin alminnelighet ble tolket helt fram til Venstres såkalte radikale kontrasignaturlære ble fremmet på 1890-tallet.¹³ Det er først juristen og rettshistorikeren Ola Mestad som nylig har påvist at kontrasignaturen ble oppfattet som en rett, ikke som en plikt, så tidlig som i 1847, i en betenkning den kongemaktvennlige minister Fredrik Stang sto bak. Denne tolkningen var en del av rettsgrunnlaget i 1905. Men Stråth kunne ikke forventes å kjenne til dette, for Mestads artikkel kom samtidig med Stråths verk.¹⁴ Heller ikke når det gjelder den tese at kongemakten var det eneste unionsbåndet er det opplagt at nordmennenes oppfatning var i utakt med gjeldende rettsoppfatninger og unionens grunnlagsdokumenter.¹⁵

Det er altså grunn til å stille spørsmålsteget ved den tolkning som anser den norske strategien for unionsoppløsning som revolusjonær. Men om man så skulle fastholde at den var det, er det én ting som hører med i denne teksten og som Stråth ikke tematiserer: svenskenes egen, innenrikspolitiske konstitusjonelle historie. I en ikke alt for fjern fortid hadde man i perioden 1772–1809 opplevd ikke mindre enn to kongelige statskupp og tre adelsdominerte forsøk på statskupp, heri inkludert et kongemord. Stråth nevner dette som en del av svenskenes historiske erfaringer (s. 520–521), men han

¹¹ Se Sune Jungar, 'Finsk opinion om en union i oppløsning', Øystein Sørensen & Torbjörn Nilsson (red.), *1905 – Nye perspektiver* (Oslo 2005), s. 78 f.

¹² Eli Fure, *Eidsvoll 1814. Hvordan grunnloven ble til* (Oslo 1989), s. 180–182.

¹³ Se Rolf Danielsen, 'På moderasjonens grunn – noen rettslige og konstitusjonelle betraktninger omkring unionsoppløsningen,' i (norsk) *Historisk Tidsskrift* 81 (2002), s. 425–441, trykt opp igjen Sørensen og Nilsson, *1905 – Nye perspektiver*.

¹⁴ Ola Mestad, 'Unionsoppløsninga i 1905: parlamentarisme, strategi og statsrett', Ola Mestad & Dag Michalsen (red.), *Rett, nasjon, union. Den svensk-norske unionens rettslige historie 1814–1905* (Oslo 2005), underkapitlet 'Rettsspørsmål kring kontrasignatur og avskjed', s. 360–367. Mestads og Michalsens bok er blitt karakterisert som det viktigste verk om unionen, ved siden av Stråths, av dem som kom ut i forbindelse med hundreårsmarkeringen av unionsoppløsningen.

¹⁵ Se Michalsen, 'Fra Kiel til Karlstad', s. 516 f.

referer ikke til det i forbindelse med forargelsen over "sättet" i 1905. I den grad datidens svensker i 1905 selv ikke tematiserte sin egen revolusjonære fortid som noe som burde legge en demper på deres legalistiske forargelse, så hadde denne påfallende unnlattelse også fortjent en kommentar fra Stråth. Svenskene hadde jo ellers en meget sterk historiebevissthet, og sentrale aktører påberopte seg statskupptradisjonen helt eksplisitt når den kunne tjene deres formål. I korrespondansen mellom Christian Lundeberg (statsminister og moderasjonens helt på svensk side i 1905), og den storsvenske sjefsideolog Oscar Alin, fremholdes Gustav III's statskupp som eksempler til etterfølgelse så sent som i etterkant av krisen og krigstrusselen 1895. De beklaget at Oscar II ikke hadde gjort alvor av sin tanke om å gjøre statskupp. "Men han er nog ingen Gustaf III, och det er vår olycka", skrev Alin (s. 374). Carl Johan hadde som kjent også syslet med planer om statskupp, og holdt i den anledning en truende militærøvelse utenfor Christiania under Stortingets samling i 1821. Stortingets fredelige, juridisk funderte erklæring om at unionen var oppløst, står i en nokså skarp kontrast til disse handlingstilbøyeligheter.

La oss igjen vende tilbake til spenningen mellom struktur- og aktørorientering hos Stråth. I hans hovedtese (presentert på s. 19) er det strukturelle perspektivet dominerende: Det som først og fremst knyttet unionen sammen var kongemakten. Etter hvert som demokratiske krefter og ordninger økte sin innflytelse på kongemaktens bekostning, ble det mindre og mindre som bandt. Dette kunne vært kompensert ved en utbygging av demokratiske institusjoner innenfor rammen av unionen, først og fremst et unionsparlament, som unionsbrobyggerne i en eller annen form arbeidet med helt fra den første unionskomité ble nedsatt i 1839 (s. 133). Men tanken om et unionsparlament strandet både da og under den annen unionskomité i 1860-årene (s. 229 f) på norsk nasjonalisme, som også var en av de urkrefter den franske revolusjon hadde vært med å vekke, og som i Norge var tett forbundet med demokratiet. Dette var en kobling som unionen selv bidro til å forsterke: "folkviljan *blev* mer central i Norge till följd av den specifika situationen efter Kielfreden, 'Folket' blev ett mycket trovärdigare instrument än 'kungen' för att bryta sig ur den påtvingade unionen med Sverige." (s. 71.) På denne bakgrunn kan man si at det mangler et ord i Stråths tittel: nasjon. Med hensyn til trekantrelasjonen union–demokrati–nasjon befant man seg nøyaktig i den samme katterpine som EU hele tiden har befunnet seg i, og som gjør norske EU-motstanderes berettigede anklager om demokratisk underskudd til et tveegget sverd: Økt folkemakt innenfor rammen av unionen må nødvendigvis medføre redusert nasjonal suverenitet. I valget mellom unionelt demokrati og nasjonal uavhengighet har EU's medlemsland stort sett (og norske EU-motstandere alltid) prioritert det siste. Sett i perspektiv, fortoner det seg for den norsk-svenske unionen som om kombinasjonen av svake materielle bånd (i motsetning til i EU), et påtvunget fellesskap og en generell europeisk utvikling i retning av sterkere nasjonalisme, måtte lede til brudd så snart Norge følte seg sterkt nok og Sverige ble uinteressert nok.

I kontrast til dette strukturelle perspektiv står Stråths grundige presentasjon av alle de aktører som forgjeves prøvde å finne løsninger og av alle de møter, komiteer og planer som munnet ut i ingenting, særlig i unionens siste år. Her skal de alternative handlingsmulighetene vises i detalj og historiens tapere rehabiliteres, slik som nordmennene Sigurd Ibsen og Francis Hagerup (s. 425). Alt i alt blir dette etter mitt syn for omfattende. Samtidig gir Stråth her noen svært livfulle innblikk i datidens politikk, noe som absolutt forsvaret sin plass. I det hele tatt er Stråths humoristiske sans et svært positivt trekk.¹⁶ Et uforglemmelig øyeblikksbilde er situasjonen i det svenske statsrådet i april 1905, som gir en slags fortettet menneskeligjort anskueliggjøring av hvor ubarmhjertig relasjonen mellom aktør og struktur kan være (s. 471): Man skulle finne Erik Gustaf Boströms etterfølger som statsminister i april 1905, etter at denne hadde spilt seg utover sidelinjen med sine lydrikepunkter. Det høye embete var i den ansente situasjonen blitt en ren uriaspost, og møtet artet seg som et svarteperspill. Kirkeministeren Carl von Friesen ble spurt først, men motsto det harde presset, selv om svetten i følge et øyenvitne ”icke perlade, utan rann i strömer utför hans ansikte”. Budet gikk da til den arme Johan Olof Ramstedt, som blant embetsmannskolleger gikk under navnet Joho fordi han hadde vanskelig for å si nei til å påta seg oppdrag. Etter hvert som trusselen om selv å bli satt under press hadde rykket nærmere hans plass ved bordet, hadde Ramstedts ansikt stadig blitt rødere, formodentlig av berettiget mistillit til sin egen evne til å si nei. Ganske riktig ga han da også etter, under fortvilelsens tårer. En uriaspost var det, og han ble da også nærmest offentlig avlivet i svensk presse i årene etterpå (s. 470).

Stråths perspektiv innebærer også at han vektlegger øyeblikkets handlingsmuligheter for datidens aktører og suksessive problemløsningssituasjoner med stadig nye fremtidshorisonter, fremfor vektlegging av årsakskjeder eller store upersonlige krefter (s. 593 f). Det som er underkommunisert i Stråths modell, er at mange av datidens aktører selv la stor vekt på de upersonlige krefter, og at det hadde betydning for deres handlemåte. På norsk side gjaldt det for eksempel den ledende nasjonalt orienterte ideolog, historikeren J. E. Sars. For egen del vil jeg fremholde at aktørene alltid går inn i problemløsningssituasjonene med en kulturelt betinget bagasje, og det er noe av det som gjør at problemløsningssituasjonene aldri er helt nye. De er også produkter av en historie og underlagt rammer med en viss kontinuitet. For øvrig er vel det som karakteriserer en ”vinner” som Christian Michelsen at han evner både å modifisere sine mål, og siden realisere dem under hensyn til rammebetingelsene, ved å gripe øyeblikket når en åpning viser seg. Det er nettopp denne blandingen av realisme og handlekraft som gjør at Michelsen ikke ble et offer for historien, men en skaper av historie. I denne sammenheng synes jeg Stråths introduksjon av det greske begrepet *kairos* er meget fruktbar

¹⁶ Han glimter til f.eks. på s. 153 ø og s. 501 im.

(s. 498 og 595). Begrepet viser til kraftmettede, skjebnetunge situasjoner, hvor utgangen er åpen, og hvor dermed de sentrale aktørene har enestående (i dobbelt forstand – de er alene) muligheter og ansvar. Michelsen står sentralt i to *kairos*-situasjoner i 1905. Den første er 7. juni-beslutningen – den bidrar han aktivt til å skape. Den andre påføres ham. Det er den meget spente forhandlingssituasjonen under Karlstad-forhandlingene 15. september. Michelsen og hans motpart Christian Lundeberg takler denne siste situasjonen på en måte som sikrer en fredelig løsning. Stråth nevner også 1857 og 1867 som kairos-lignende situasjoner, om enn mindre skjebnesvangre, og mindre åpne. Nordmennene avviste da med knapp margin forslag som ville innebåret tettere institusjonell sammenknytning. Her må man gi Stråth rett i at et annet resultat ikke var langt unna, og det kunne gitt store utslag på lang sikt.

Når utviklingen likevel gikk som den gjorde, så man bare slutte seg til Stråths vurdering: De *kairos*-situasjoner som oppsto i 1905 fikk et lykkelig utfall. Unionen måtte bøte med livet, men dens velregisserte død og begravelse var på mange måter et positivt vendepunkt. Den ble et ytterligere skritt i demokratiserende retning i både svensk og norsk politikk. Den detroniserte erobringssidealer og kompromissløshet til fordel for freds- og forhandlingsvilje og ble i så måte også et internasjonalt forbilde. Endelig la den på lengre sikt grunnlag for norsk-svenske relasjoner som antagelig var preget av atskillig mer likeverd og genuint vennskap enn under tvangsekteskapet. Stråths bok er, sammen med Sejersteds, et sympatisk monument over dette vennskapet.

Kai Østberg

Uppspåret minne av ”hjaltekonungen”

Inger Schuberth, *Lützen. På spaning efter ett minne*, 303 s., ill., Atlantis, Stockholm 2007.

Lagom till 375-årsdagen av Gustav II Adolfs död publicerade historikern Inger Schuberth sin källforsknings om minneskulturen kring Lützen. ”Lützen har i symbolernas värld blivit en stridsplats, som den i november 1632 var i de blanka vapnens värld”, menar författaren. Boken är en redogörelse för ett femtonårigt möte med över 300 år av det som så småningom kom att bli ett nationalminne för Sverige. Hon konstaterar att minnet i dag är mer levande i Tyskland och frågar sig varför minnet fallit i glömska i Norden. Varför finns minnesplatsen i Tyskland kvar trots alla politiska omvälvningar? Det går inte att ta miste på författarens starka nyfikenhet över platsens historia, och hon ställer frågan om vem som under tidernas lopp engagerat sig för den. Författaren anknyter till begreppet *Erinnerungsorte*, som utgör rester av den tidigare enhetliga identitetsskapande nationella historien. Hon menar att i Sverige är Lützen unikt och har varit starkt laddat, men att det försvunnit i den process där den nationella historien lyfts ut och ersatts av *kulturarv*.

Schuberth har utfört ett pionjärbete genom att systematiskt gå igenom minneskultens källor i svenska och tyska arkiv. Läser man denna bok och samtidigt tar del av den utredning som Sverker Oredsson gjorde om hur historikerna behandlat Gustav Adolf får man en god bild av hur Gustav Adolf och Lützen använts i olika syften under tidens gång.¹ Det är uppenbart att Schuberth hämtat åtskilligt orienterande stoff från Oredssons framställning, även om detta inte framgår explicit, då hon i noterna inte refererar till tidigare forskning. Boken saknar dessutom litteraturförteckning. De sparsamma noter som finns kompletterar, genom sin utförlighet, väl den faktarika framställningen.

Schuberths studie är en kronologisk genomgång av Lützenminnets konjunkturskiftningar. Den är en kavalkad över tysk-svenska relationer, där timningen av firandet inte alltid varit den perfekta. Författaren, som är historiskt utbildad i Tyskland och kontinuerligt ger glimtar ur de senaste två hundra åren av tysk historia, pekar på hur firandet av Gustaf Adolf entusiastiskt igångsattes av olika protestantiska föreningar, men hur statsledningen inte alltid kunde stödja dessa aktiviteter fullt ut. Så länge frågan rörde det protestantiska Sachsen var firandet ganska okomplicerat för kurfursten i Dresden, men de tyska enhetssträvandena under 1800-talet innebar samtidigt att områdena inte förblev renodlat protestantiska. Genom en gränsrevidering i Wienfreden 1815 kom Lützen att tillhöra Preussen och inte kungariket Sach-

¹ Se Sverker Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult* (Lund 1992).

sen, men då Preussen efter Napoleoneran ockuperat Rhenlandet med sin katolska befolkning krävdes smidighet av den preussiske regenten. Därför kom aldrig Oskar II och Vilhelm I att stå vid Lützen under 250-årsminnet 1882: Kejsardömet kunde inte utmana det katolska Syd- och Sydvästtyskland. Det var först när den symboliska betydelsen avtagit som ett svenskt kungapar, efter 190 år, kunde göra ett besök där år 1993.

Även om de officiella firandena under 1800-talet skedde med visst förhinder slår författaren fast att anslutningen till Preussen med det kraftiga ekonomiska stöd som dess kungar bidrog med, blev en förutsättning för att ett monument kom att uppföras. Att det blev den ledande preussiske arkitekten Schinkel som fick göra järnbaldakinen över ”der Schwedenstein”, där kungen antogs ha fallit, visar den preussiska statsledningens stora intresse för ett minnesmärke.

För den protestantiska kyrkan är kungen en befriare, jämbördig med Luther, en offerkonung, en inspiration att använda. Efter 1832 bildades i Tyskland 1 800 Gustav Adolf-föreningar och stora penninginsamlingar arrangerades inom ramen för vad som i boken betecknas som en protestantisk folkrörelse. Stora belopp tillföll de församlingar som låg som enklaver inom det katolska området. Tvister uppstod däremot om hur mycket som skulle offras till ett minnesmonument i Lützen. Schuberth reder ut de krångliga turerna och ibland får arbetet konsthistoriska inslag. Vilka stilideal skulle regera i Lützen?

Inger Schuberth stryker under att det är mera dödsplatsen än hela slagfältet som blev föremål för minneskulten. Det bör i detta sammanhang påpekas att studien lämnar de rent militära manifestationerna åt sidan, vilket är ett medvetet val. Här öppnar sig en intressant fortsättning: Har den rent militära närvaron varit konjunkturkänslig på samma sätt?

Genom fokuseringen på dödsplatsen blev det också mer naturligt att knyta kulten till en religiös symbolik. Kungen led en offerdöd och marken där är helig. Ofta kommer den aspekten fram då olika byggnadsprojekt i anslutning till stenen diskuterar. Protester mot en fruktad profanering är legio. Platsen förblir fram till det sena 1800-talets nationella svallvåg huvudsakligen en luthersk-evangelisk protestantisk minnesort, ej en tysk eller svensk, hävdar författaren. Trots detta visar studien på en nationell användning av Lützen under 1800-talet. Kungen blir en modern frihetshjälte. Helt anakronistiskt blir han en symbol för liberala strävanden mot den preussiska auktoritära regimen, från att under 1600-talet ha setts som en trons beskyddare och en furstarnas befriare.

Det är egentligen först genom uppförandet av ett kapell 1907 som man kan tala om en svensk minnesplats. Den förstärktes 1932, vid 300-årsfirandet då Sverige påpassligt skickade ner tre dalkarlar som timrade upp en stuga i falurött. Schuberth visar sedan hur platsen, utan att vara formellt svenskt territorium, kunde rida på sin svenskhet under de traumatiska åren från andra världskrigets slutskede till DDR-epokens slut.

Den nazistiska inrikesministern Frick hade planer på ett gigantiskt monument, men de förverkligades inte. Symbolvärdet i en religionsstrid skulle ha varit svårt att utnyttja. Därigenom gick amerikanerna förbi 1945 och ryssarna lät bli att riva ned kungens staty från rådhuset. Till detta bidrog en smart och ängslig vaktmästare, som först på engelska och sedan på ryska skyltade att det var svenskt territorium, vilket aldrig varit fallet.

Boken är en uppvisning i hur monumentet och platsen använts för ideologiproduktion. Denna ideologiproduktion som inleddes redan av Gustav II Adolf själv, mån om sin *memoria*, fortsatte genom Oxenstierna som ville uppföra ett kapell där. Karl XII tog sig från det närbelägna Altranstädt till dödsplatsen och på ett kopparstick poserar han jämbördig med hjältekonungen. Liksom hos Karl XII framträder hos Karl X Gustav, Gustav IV Adolf och Karl XIV Johan ett behov av identifikation med föregångaren.

I hela boken interfolieras det som hände i Tyskland med kulturens utveckling i Sverige och delvis också i Finland. Zachris Topelius blev Finlands förste Gustav Adolf-firare år 1832, och vid 250-årsminnet 1882 överräcktes efter en insamling ett finskt standar, minnande om det finsk-svenska vapenbröd-raskapet, till Lützen. Restaurerat hänger det nu i minneskapellet. Finland har varit officiellt representerat i Lützen då det politiska klimatet tillät det. Det gällde vid kapellinviningen 1907 och i hög grad 1932 då Mannerheim deltog. Hela perioden från 1882 till och med andra världskriget var i Sverige höjdpunkten för Gustav Adolf-kulten.

Boken är spännande genom att den mycket konkret redogör för den balansgång arrangörerna av minnesfirandet måste gå. Kyrka, stad, kung eller kejsare i Tyskland och den svenska kyrkan i Berlin och Sverige i förening med kungahuset och senare UD skulle samsas om nivån på manifestationen den 6 november. Ständiga dragkamper uppstod mellan staden Lützen, den lokala kyrkan, ofta stödd av den evangeliska kyrkan centralt, samt Lützenfonden i Sverige. Alla tycktes vilja vårda minnet, men vem skulle betala? Flera gånger prisade de svenska representanterna de auktoritära ingripandena från den regionala regeringsadministrationen, som snabbt föllde ett avgörande.

Ofta var det dynamiska privatpersoner med företagsamhet och ibland goda förbindelser högt upp i militära, kyrkliga eller profana makthierarkier, som lyckades lösa problemen, ibland med betydande ekonomiska uppoffringar. Det var finansfamiljen Ekman som möjliggjorde uppförandet av kapellet 1907. Ett exempel är Leipzigarkitekten Oskar Planer som investerade i en stor samling Lützeniana. Det första världskriget gjorde att han kom på obestånd och tvingades sälja samlingarna till Sverige, vilket väckte ont blod i Tyskland. Föremålen donerades till Uppsala universitet och på vinden till biblioteket Carolina Rediviva upptäckte författaren ett glömt arkiv.

Medan svenskheten i början av 1900-talet varit manlig, germansk, militärisk och protestantisk är den i dag, med författarens ord ”genusmedveten, mångkulturell, pacifistisk och sekulariserad”. Detta mönster kunde snart avläsas runt Lützenminnet.

Medan kraften i Lützensymbolen starkt avtog i efterkrigstidens Sverige upplevde den däremot sin senaste renässans, på plats, under DDR-eran. Efter en trevande och fientlig start kom Lützen att bli en accepterad öppning och en möjlighet för DDR-regimen att öka kontakterna till Sverige. Forskning har visat att kulturella manifestationer fick ersätta landets uteblivna diplomatiska framgångar i internationella sammanhang.² Här har undersökningen på ett fruktbart sätt kunnat kompletteras med intervjuer. Många har velat berätta. Ett raffinerat spel uppstod mellan kyrkan och den officiellt ateistiska staten, ofta utspelat på lokalplanet mellan kyrkoherden och borgmästaren. För Lützenborna blev andningshål till Sverige en lättnad, underlättat av en myt att minnesplatsen var svensk jord. Samtidigt spelade svenska enskilda präster ett högt spel genom att smuggla in biblar och konsumtionsvaror. Det är uppenbart att Lützenborna vill hålla minnet levande. Att den nuvarande borgmästaren visat sig vara den senaste som förstärkt sin popularitet genom att gjuta kraft i minnesvården inger enligt Schubert förhoppningar.

Schubert's bok är välskriven och faktsäckad. Framställningen lättas upp av ett rikt urval av illustrationer, många aldrig tidigare publicerade. Det stora persongalleriet hade varit förtjänt av ett register. Källorna presenteras i en resonerande bibliografi, vilket är ett bra grepp, eftersom det samtidigt ger upplysningar om vilka vägar författarens sökande tagit. Läsvärdet av mången avhandling skulle säkert öka om författaren vid sidan av den på gängse sätt uppställda källförteckningen ägnade ett par sidor åt att redogöra för sitt sökande efter källorna, en komprimerad rapport över en forskningsprocess helt enkelt. Vi har begåvats med ett nytt verk om mer än två hundra år av tysk och svenskt nationellt protestantiskt historiebruk.

Rolf Enander

² Se Seppo Hentiläs granskning i *HTF* 91 (2006:2), s. 229–235.

Nationalhelgon, jubileer och historiebruk

Ingemar Lindaräng, *Helgonbruk i moderniseringstider. Bruket av Birgitta- och Olavstraditionerna i samband med minnesfiranden i Sverige och Norge 1891–2005*, 229 s., ill., Linköping Studies in Arts and Sciences No. 392, Linköping 2007.

Under de senaste tjugo åren har historiebruk i nationsbyggande syfte (*nation building*) lyfts fram inom historieforskningen. Under såväl 1800- som 1900-talet (och särskilt under mellankrigstiden) restes ett stort antal historiska monument. Trenden med identitetsbygge i samband med bruk av historia har återkommit i postmodern form från och med 1990-talet. I år aktualiseras med säkerhet denna debatt i Sverige och Finland genom uppmärksammandet av minnet av 1808–1809 års krig.

Den senaste trenden inom forskningen är att granska själva firandet av dessa jubileer, som kallas ”minnesfiranden”. Då det inte i Norden var brukligt att fira de medeltida helgonen efter reformationen föll traditionen i glömska, men den återupprättades så småningom i och med det växande nationella intresset för historia under slutet av 1800-talet, hävdar Ingemar Lindaräng i sin doktorsavhandling *Helgonbruk i moderniseringstider* (2007). Lindarängs forskning behandlar bruket av historia i anknytning till minnesfiranden. Som fallstudier använder han Birgitta- och Olavsjubileerna i modern och postmodern tid. Frågorna han ställer till materialet är hur och varför dessa helgon brukats samt vilka aktörer som ägnat sig åt denna form av historiebruk. Lindaräng fokuserar på Birgittajubileerna som firats sedan 1891 och, i komparativt syfte, motsvarande minnesfiranden av Olav den helige i Norge åren 1897–2005. Avhandlingen är en utökad studie baserad på Lindarängs licentiatavhandling *Ett jubileum i tiden. Birgittajubileet 2003 som historiebruk*.¹

Det första Birgittajubileet i modern bemärkelse firades år 1891, 500 år efter helgonets kanonisation. Jubileet arrangerades lokalt i Vadstena på initiativ av två folkskollärare och en katolsk präst. År 1923, 550 år efter helgonets död, firades ett jubileum som väckte större intresse och som främst var organiserat av aktörer inom Societas Sanctae Birgittae och Birgittastiftelsen (båda grundade år 1920). Kvinnorörelsen hade även anammat helgonet som förebild och deltog i firandet. Katolikerna i Sverige ställde sig dock kritiskt till firandet av Birgitta som en starkt nationell och historisk gestalt. 600-årsminnet av Birgittas död – och himmelska födelse – firades i ekumenikens tecken år 1973. Birgitta sågs då som en ”brobyggare” och intresset från såväl katolskt som lutherskt håll var stort. Detta berodde på förändringen under

¹ Ingemar Lindaräng, *Ett jubileum i tiden. Birgittajubileet 2003 som historiebruk*. Tema kultur och samhälle. Skriftserie 2005:1 (Linköping 2005). Se även Eva Ahls recension i *HTF* 91 (2006:4).

1960-talet i förhållandet mellan den katolska och lutherska kyrkan i Europa överlag. Följande stora jubileum firades år 1991 såväl i Sverige som i Rom, där den s.k. Hesselbladiska grenen av birgittinerna (en gren av orden som nygrundades år 1911 av moder Maria Elisabeth Hesselblad, som var katolsk konvertit i Rom) har sitt huvudkloster i Casa di Santa Brigida. Jubileet år 2003 var det första som firades till minne av Birgittas födelse (man känner inte till den exakta tidpunkten, men man antar att hon föddes omkring år 1303). Det uppmärksammades stort såväl i Vadstena som i Rom men även på många andra håll i Europa. I Lindarängs studie får särskilt detta jubileum fungera som fallstudie, eftersom det är mycket väl dokumenterat. Planerna inleddes redan i mitten av 1990-talet och jubileet var både internationellt (Europa), nationellt (Sverige) och lokalt (de olika orterna med Birgittaanknytning) förankrat. I samband med detta jubileum spelade sponsorerna en mer framträdande roll än tidigare.

Lindaräng framhåller att Olavsjubileerna under perioden 1897–2005 uppvisar såväl likheter som olikheter. Det första jubileet var knutet till firandet av Trondheims grundläggning. Aktörerna var aktiva inom Venstre, vilket gjorde detta firande mer politiskt laddat än Birgittajubileet år 1891. Sankt Olav fungerade som en symbol för ett oavhängigt Norge under unionstiden. År 1882 hade den katolska kyrkan redan firat Olavsminnet med ett mindre jubileum. Olavsfirandet år 1930 blev storslaget med tiotusentals deltagare. Liksom fallet med Birgittajubileet år 1923, ställde sig katolikerna nu skeptiskt till firandet. Då det gäller Olavsfirandet 1980 var jubileet, liksom Birgittajubileet år 1973, däremot en ekumenikens triumf. Liksom Birgittafirandet år 2003 var Olavsjubileet 2005 mer kommersialiserat än tidigare och även i hög grad institutionaliserat. En skillnad är att Olavsjubileet år 2005 även knöts till 100-årsminnet av Norges självständighet. Lindaräng kunde kanske ha dragit flera paralleller till bruket av Olav under det första, i kraftigt ”fosterländska” förtecken firade jubileet år 1897. Han lyfter å andra sidan fram intressanta synvinklar på bruket av Olav som nationell symbol under andra världskriget, då Quislings parti ivrigt använde de symboler som förknippas med helgonkungen. Här frågar man sig dock huruvida inte denna aspekt utforskats tidigare. Kanske Lindaräng här kunde ha hänvisat till forskning kring detta fenomen överlag.

Avhandlingen är förankrad i den forskning som idkas vid Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur vid Linköpings universitet, där professor Peter Aronsson verkar. Inom historieforskningen i Sverige har förutom Aronsson och Lindaräng även t.ex. Magnus Rodell och Ulf Zander granskat bruket av historia i samband med historiedebatt, minnesfiranden och monumentresning.² Utgångspunkten är att minnesfiranden aktualiserar

² Magnus Rodell, *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm 2001); Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund 2001).

identitetsskapande processer – de medeltida nationalhelgonen är symboler som brukats i olika sammanhang i olika tid och rum. Lindaräng visar att de moderna och postmoderna jubileerna speglar identiteter som Benedict Anderson kallat ”imagined communities”, d.v.s. ”föreställda gemenskaper” (även Eric Hobsbawms tankar om *invented traditions* anknyter till denna form av historiebruk). Olav har fått fungera som en nationell symbol för självständighet, och Birgitta har använts i nationellt syfte för att synliggöra ”Lill-Sverige” internationellt sett. Intresset för helgonen kanske även avspeglar ett ökat behov av andlighet i de sekulariserade länderna Norge och Sverige. Lokalt har helgonen också bidragit till att identiteten har stärkts och turistnäringen utvecklats.

Vissa detaljer i avhandlingen förbryllar dock den finländska läsaren en aning. Lindaräng kallar den norske helgonkungen ”hellig Olav”, men i svenskspråkiga texter kallas han av tradition Sankt Olof. Biskop Henrik, som i Finland kallas Sankt Henrik (på finska *Pyhä Henrik*), benämns däremot ”den helige biskopen Henrik” (t.ex. s. 191).

Det som också är en aning förbryllande är att Lindaräng avgränsat avhandlingen till att handla om bruket av Olav och Birgitta, då nationalhelgonet Knut enligt forskaren inte varit föremål för ett lika stort intresse (s. 16). Lindaräng granskar inte heller Sankt Henrik med motiveringen att Henrik exempelvis under det senaste kyrkliga jubileet i Finland år 2005 “[...] spelat en undanskymd roll” (s. 17): “[...] den helige biskopen Henrik i Finland har inte rönt sådan uppmärksamhet” (s. 191) som Olav eller Birgitta i Norge respektive Sverige. Jag kan personligen inte helt hålla med om detta, emedan det både utkom böcker och artiklar och arrangerades ett antal evenemang kring Henrik (och orterna med Henriksminnen: Åbo, Nousis, Kumo och Kjulo) under år 2005. Uppmärksammandet av Finlands kristnande har i stor utsträckning kretsat kring Sankt Henrik – och hans baneman Lalli. Ett exempel är Tuomas Heikkiläs digra bok om Henrikslegenden, som fick stor uppmärksamhet.³ Det är ändå ett faktum att jubileerna i Finland från 1800-talet till i dag inte benämnts ”Henriksjubileeer”. I stället har de firats till minne av ”Finlands kristnande” (omkring år 1155). Jubileerna har ändå fokuserat på frågorna kring Sankt Henrik och Henrikslegenden. Detta är synnerligen intressant just i fråga om historiebruk och nationell identitet, och debatten kring Henrik och Lalli i den finländska historieskrivningen under de senaste 150 åren vore definitivt värd en mer ingående analys. En forskare måste naturligtvis alltid avgränsa sin undersökning. Då det gäller Sankt Henrik har en del av debatten förts på finska, vilket i Lindarängs fall antagligen också bidragit till avgränsningen.

³ Tuomas Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda* (Helsinki 2005). Heikkiläs påpekande om att det inte finns några samtida källor om vare sig Henrik eller banemannen väckte en storm av protester från allmänheten. Se t.ex. *Helsingin Sanomat* 23.4.2005; tidskrifven *Tiedes* diskussionsspal http://www.tiede.fi/keskustelut/viewtopic.php?t=20237 (läst 14.1.2008).

Ingemar Lindarängs avhandling om minnesfiranden som historiebruk i anknytning till Birgitta- och Olavsjubileerna från sent 1800-tal till i dag bör överlag ses som ett välkommet bidrag i den aktuella debatten kring byggandet av nationella och regionala identiteter just genom historiebruk. Forskningen är särskilt aktuell på tröskeln till uppmärksammandet av 200-årsminnet av händelserna 1808–1809 – vi kan hoppas att frågor kring historiebruk, minnesfiranden och monumentresning även får den uppmärksamhet de förtjänar i detta sammanhang.

Eva Ahl

Hemmet är en plats och en tanke

Päivi Granö, Jaakko Suominen & Outi Tuomi-Nikula (red.), *Koti. Kaiho, paikka, muutos* [Hemmet. Längtan, plats och förändring], Kulttuurituotannon ja maisemantutkimuksen laitoksen julkaisuja IV, 256 s., Turun yliopisto, Pori 2004.

Hemmet, familjen och boendet är teman som ges stort utrymme i 2000-talets mediaoffentlighet. De traditionella uppfattningarna om hemmet och familjen utmanas när människorna söker nya former för samlevnad och gemenskap. Förändringarna stöter på väldigt starka uppfattningar om *hurdan ett riktigt hem* är. Artikelsamlingen *Koti. Kaiho, paikka, muutos* – ”Hemmet. Längtan, plats och förändring” – vill gestalta hemmets betydelsenivåer och samtidigt beskriva av hur många element och beståndsdelar vi skapar ett hem och hemtrevnad. Boken har getts ut av Institutionen för kulturproduktion och landskapsforskning vid Åbo universitet. Institutionens tyngdpunktsområden är kulturarvsforskning, landskapsforskning och digital kultur, och artikelsamlingen reflekterar denna tvärvetenskapliga profil. Inom bokens pärmar ryms etnografisk forskning baserad på intervjuer, diskussion om serietidningar och diskussionsforum på internet. Denna mångsidighet uppfattar jag som bokens starkaste fördel. Hemmets väsen framträder i all sin mångfald och belyses från flera håll.

I det verkliga livet sammanlever idéer och föreställningar om hemmet och familjen med vardagens boendep Praxis. Artikelsamlingen befattar sig ändå inte egentligen med den praktiska och materiella sidan av vårt boende. Hemmet framstår mer som ett både emotionellt och socialt viktigt livsrum. Hemmet är i artiklarna tanke och upplevelse som uppkommer i människors sammanlevnad och dialog. Det är dock också tydligt en plats.

Samlingen inleds med Outi Tuomi-Nikulas goda och genomtänkta artikel som behandlar hemmet både som konkret boendep Praxis och som en materialisering av värderingar. Tuomi-Nikula beskriver moderniseringsproces-

sens inflytande på den tyska allmogens traditionella boendeformer genom en undersökning av hem och liv i ett s.k. hallhus (*Hallenhaus*) i Altes Land, ett område vid floden Elbe söder om Hamburg. En romantiserad bild av det hemtrevliga traditionella allmogehemmet dekonstrueras utgående från invånarnas liv och erfarenheter, och Tuomi-Nikula lyckas här på ett fint sätt komma under huden på sina informanter. Själva huset har en framträdande roll i berättelsen. Det lågtyska hallhuset är en byggnadstyp som går tillbaka till medeltiden och speciellt i Altes Land är det en kraftig symbol för den självständiga och självägande bonden.

Tuomi-Nikula undersöker ett hus skeden under de fyra senaste generationerna. I början består huset av ett gemensamt utrymme som inte ger stor plats för privatliv och där den sociala kontrollen är stor. Livet styrs av en kollektiv norm som grundar sig på ett värdesättande av patriarkalism, alteslandisk börd, jordäggande, välstånd samt kvinnans roll som maka och mor. Jämsides med dessa värderingar uppkommer småningom en modernisering som i denna kontext särskilt betyder en privatisering av boendet. Olika generationer bosätter sig i olika utrymmen och en del av invånarna söker sig till arbete utanför hemmet och familjen. Den åldrande generationens nya hem i ett gårdshus skilt från huvudhuset uppstår som en symbol för den moderna individualismen. De intervjuade betonar alla den egna generationens modernitet och vilja till förändring. Tuomi-Nikula konstaterar ändå att också den yngre generationen är starkt bunden till det traditionella gemensamma boendet och till jordägandet. Familjens rötter och traditioner, och hallhuset som en symbol för dessa, omhuldas fortfarande med stor pietet.

Alldeles särskilda betydelser får hemmet och hembygden när man av någon anledning inte kan återvända till dem, eller när hemmet inte längre existerar. Hemmet och hembygden är känslans orter. Susanna Sallinens artikel behandlar hemlängtan och nostalgi. Hon börjar med att ge en historisk bakgrund till begreppet hemlängtan. Begreppets historia förs tillbaka till år 1569 då en schweizare vid namn Ludwig Pfyffer förklarar för magistraten i staden Luzern att en man dött av hemlängtan, *Heimwe*. Hemlängtan var alltså en sjukdom som till och med kunde leda till döden. I Sverige talade man ännu på 1700-talet om *hemsjukan*, som småningom omvandlades till *hemlängtan*. Begreppet förvandlades på så sätt från en dödlig sjukdom till nostalgisk saknad. Ur den humanistiska forskningens perspektiv handlar hemlängtan och nostalgi om minnets processer som formar våra hågkomster så att bara valda delar av det förflutna lyfts upp och aktivt bevaras. Marcel Prousts berömda scen kring Madeleinebakelsen är en klassiker som inte heller Sallinen kan lämna utan diskussion. Artikelns egentliga empiriska analys bygger ändå på finländska Amerikaemigranternas brev. Breven ingår i en samling omfattande 30 000 brev som finns inom läroämnet allmän historia vid Åbo universitet.

I emigranternas brev är hemmet i hög grad en plats som inte längre finns, men som just därför får en så stark emotionell laddning. I hemmet kristallise-

rades de goda minnena av det gamla hemlandet. Erinran av hemmet hjälpte skribenterna att upprätthålla kontakten med dem som stannat i hemlandet, eftersom minnena hörde till de få gemensamma erfarenheterna. Samma fenomen förekommer också i Päivi Granös artikel om den Wecksellska prästfamiljen, dess syskonskara och deras olika former av boende under början av 1900-talet. Familjen Wecksell representerade det typiska bildade hemmet av sin tid med allt vad det innebar av uppfattningar om hemmet och familjen. Typiskt är också att familjens tio barn, som föddes mellan åren 1876 och 1899, trots sin bakgrund tvingades kämpa för sin tillvaro och ofta måste flytta mellan olika hem. Bakgrunden som herrskap gav en social och kulturell språngbräda och trygghet, men garanterade inte ekonomisk säkerhet eller ett eget hem. Identiteten och familjebanden upprätthölls genom brevväxling. Mentalt centrum för syskonskaran var prästgården i Vichtis som de ofta flyttande barnen egentligen hade ganska varierande relationer till. För merparten av syskonen representerade prästgården med dess sköna omgivning och människorelationer samt dess föremålsvärld, bildningsuppfattning och arbetsfördelning, ändå i hög grad det riktiga hemmet, ett ideal som man jämförde andra hem och omständigheter med. Hemmet var en sinnesupplevelse och ett känslotillstånd som man kunde uppleva och nå genom enskilda föremål och möten. Hemmet återkom i minnet och i breven, till exempel när moderns gamla madrass transporterades på österbottniska tåg från en bostad till en annan.

Också Maunu Häyryns och Katriina Petrisalos artiklar handlar om att lämna och inte vara i hemmet. Häyrynen betraktar hembygden utgående från humanistisk landskapsforskning och reflekterar över sina egna upplevelser av Helsingfors, Joensuu och Björneborg som hemorter. Utgångspunkten är hembygdens tillkomst och utveckling till ett nationellt element och ett sätt att genom det lokala och bekanta uppleva nationen som helhet. Häyrynen utgår från Zachris Topelius *Boken om vårt land* (1875) och Einar Juvelius *Kotiseututkimuksen opas* (1914, på svenska: *En blick på hembygdsvetenskapen i Finland* 1913, 1914). Häyrynen verkar vara mer intresserad av landskapsforskningens utveckling än av hembygden i sig, och artikeln förblir något lösryckt i samlingen.

Petrisalos referensram är reseforskningen, och hon behandlar relationen mellan hemmet och resandet. I artikeln utgår hon från Mika Waltaris rese-skildring *Yksinäisen miehen juna* (1929). Artikelns intressantaste diskussioner handlar ändå om den moderna turisten som söker sig bort från hemmet till främmande miljöer för att uppleva nytt och frigöra sig från det invanda. Resenären bär, menar Petrisalo, med sig sitt hem i form av kunskap, förväntningar och fördomar. Genom dem bestäms individens kulturella flexibilitet. När den resande inte längre klarar av det nya drabbas hon eller han av hemlängtan. Turistindustrin verkar i detta spänningsfält mellan behovet att komma bort och att känna sig som hemma. De mest exotiska resmål och upplevelser serveras i lämpligt modererad form. Hotellrummet är ofta turis-

tens bo, och det skall inte avvika för mycket från hemlandets standard och estetik. Hemmiljöns normer och bruk styr på det sättet också upplevelserna i fjärran resmål.

Bokens tre sista artiklar bildar en helhet som behandlar relationen mellan hemmet och teknologin. Att förena hem och teknologi låter först paradoxalt. I samlingens föregående artiklar betonar skribenterna hemmet som människorelationer, känslor och rumslighet. Teknologin är hård och instrumentell och verkar inte passa in i bilden av ett hem eller det hemtrevliga. Ändå har teknologin sin givna plats i det finländska hemmet sedan hundra år tillbaka, ända sedan primuskökets och de första symaskinernas dagar. I bokserien *Nuorten kirjasto*, ungdomens bibliotek, skildrades redan år 1912 en fransk utopi om det elektrifierade hemmet, som var försett med dörrtelefon samt elektrisk hiss och uppvärmning. Denna vision blev mycket snabbt verklighet. Den verkliga revolutionen inom hemteknologin började på 1950-talet då de finländska hemmen började få sina kylskåp, tvättmaskiner och televisioner. Man hade känt till alla dessa apparater redan före kriget, men det var först under efterkrigstiden som de blev allmänt förekommande.

Jaakko Suominen undersöker bilden av hemmets teknologi och apparater i 1950-talets finska Kalle Anka-tidningar (*Aku Ankka*). Speciellt intresserar han sig för vilken funktion tv-apparaten har i hemmet. Suominen föreslår som hypotes att *Aku Ankka*, under den tid när hemmets teknologiska utveckling bara var i sin linda, hjälpte sina läsare att få en uppfattning om hur televisionen och andra apparater i hemmet skulle användas, hur man skulle bete sig kring dem. I seriemagasinen längtar och trängtar man först efter televisionen. Sen anländer den till hemmet, den installeras och man tittar på programmen. När apparaten har blivit mer bekant börjar man uppfinna nya användningsområden för den. I serierna visioneras en interaktiv tv. Dessutom strävar både Kalle och hans brorssöner efter kändisskap som förmedlas genom tv-uppträdanden som televisionerade frågesporter. Ni vet väl hur många spannar vatten det rinner i Niagara...? Serietidningarna presenterar också olika sätt att förhålla sig till hemteknologi och teknik överlag. Oppfinnar-Jocke som ständigt skapar nya manicker, den konservativa Farmor Anka på sin bondgård, den hjälplösa Kajsa Anka och de påhittiga brorssönerna Knatte, Fnatte och Tjatte representerar olika sätt att bemöta teknologin. Genom dem reproducerade och stärkte tidningen existerande stereotyper t.ex. om könsens olika tekniska kompetens.

Samma utvecklingsfaser och könsbundenhet präglar också datamaskinernas frammarsch i hemmen som behandlas av Petri Saarikoski. I artikeln beskrivs först hur ett behov av hemdatorer skapades och sedan hur de första Commodore-datorerna gjorde entré i de finländska hemmen på 1980-talet. En central iakttagelse – som förvisso bekräftas också av vardagens upplevelser – är att den flitigaste datoranvändaren i hemmen var den spelsugna tonåringen, trots att 1980-talets marknadsföring av och visioner för datoranvändningen i hemmen utgick från en kunskapsbetonad utopi om ett infor-

mationssamhälle. Också den könsordning som kom till uttryck i 1950-talets Kalle Anka-tidningar levde vidare. I reklamen på 1980-talet var det i första hand en ung man eller pojke som använde hemdatorn. Denna ordning kom i hög grad att gälla också i de verkliga hemmen där det för det mesta var de manliga dataentusiasterna som på hobbybasis roade sig med att programmera i kodspråket basic.

På 2000-talet har hemdatorns värld utvidgats till att omfatta internet och virtuella gemenskaper. När tyngdpunkten har flyttat från dataspråk och koder till ett skötande av vardagens löpande ärenden som räkningar, eller till samvaro och upprätthållande av kontakter, då verkar obalansen i användarnas kön ha jämnats ut. En stor del av dem som är verksamma i olika virtuella gemenskaper på webben är kvinnor. Internet som ett medel för kommunikation behandlas av Ulla Heinonen, som dock inte behandlar könsaspekter. Däremot ägnar hon en lång diskussion åt frågan hur virtuella gemenskaper skiljer sig från den reella världens gemenskaper och sociala sammanhang. Hon ställer frågan om dessa två egentligen avviker så mycket från varandra. Resonemanget utgår från en undersökning av tre former av gemenskaper på webben, gemenskaper som hon kallar lekstugor: Habbo Hotel, forum för kontaktsökning på webben och virtuella självhjälp- och stödgrupper.

Heinonen hävdar att den virtuella världens känslor och relationer, för en del av internets användare, är lika äkta som de relationer man skapar i sin reella omgivning, men hon lyckas inte föra resonemanget längre än så. Centralt i hennes analys är strävan att finna de olika forumens former för gemenskap och samvaro. Barn och unga besöker Habbo hotells gästrum med samma självklarhet som de besöker sina vänners verkliga hem, ensamma människor som söker kontakt dejtat på webbplatser för singlar och personer som vill utbyta tankar och råd om gemensamma svåra erfarenheter eller sjukdomar både ger och får stöd på internet. I bästa fall verkar dessa virtuella platser bli ett slags andra hem för besökarna. De virtuella hemmen bildar ett intressant par med Tuomi-Nikulas hallhus i Altes Land. I Heinonens artikel definieras det immateriella hemmets gränser enbart i användarnas sinnen. I Altes Land är hemmets sfär omgärdad av massiva väggar. Intressanta frågor uppstår, men förblir obesvarade. Har det materiella någon betydelse? Kan den virtuella världens gränser vara lika höga och påträngande som stenhusetts väggar?

Minna Sarantola-Weiss

Om svenskhet, judiskhet och kulturell identifikation

Henrik Rosengren, ”*Judarnas Wagner*”. *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*, 381 s., ill., Sekel Bokförlag, Lund 2007.

I dagens postmoderna, eller kanske senmoderna, värld är frågor om nationalism, identitet och kulturell tillhörighet aktuella. Henrik Rosengrens doktorsavhandling från Lunds universitet tar upp ett intressant ämne då han undersöker spänningen mellan judiskhet och svenskhet under första halvan av 1900-talet genom att fokusera på en person, tonsättaren Moses Pergament, som betraktade sig både som svensk och som jude och som därtill hade en stark förankring i den tyskspråkiga kulturen.

Moses Pergament (1893–1977) föddes i Helsingfors, men flyttade 1916 till Stockholm och blev tre år senare svensk medborgare. Han var en betydande tonsättare och gjorde också en insats i musiklivet som inflytelserik musikrecensent i flera tidningar, bl.a. i *Svenska Dagbladet* 1923–1937. Som jude och som förespråkare för modernismen sågs han av många försvarare av de nationella och nationalromantiska värdena inom musiken som ett hot. Berömt är det slagsmål i ordets bokstavliga bemärkelse som han 1929 hade med Wilhelm Peterson-Berger, efter att denne riktat antisemitiska invektiv mot Pergament.

Avhandlingens syfte är ”att med Moses Pergament som biografiskt lod både på ett strukturellt och på ett individuellt plan blottlägga idéströmningar där frågor om det ’nationella’, synen på ’juden’, modernismen och rasföreställningar står i centrum” (s. 23). Frågeställningar som författaren tar upp är hur mottagandet av Pergaments kulturella identifikationer relateras till föreställningar om nationalism och modernism, hur dessa identifikationer uttrycktes, hur de varierade över tid och rum, hur de påverkade hans position i det svenska folkhemmet samt i vilken mån hans estetiska förhållningsätt genomsyrades av idéer kring det ”nationella”. Det är alltså inte fråga om någon traditionell biografi, utan mer om en kontextuell biografi, där den beskrivna personen är den spegel med vars hjälp historiska diskurser och sociala kontexter analyseras. Rosengren nämner själv Ian Kershaw och dennes mastodontbiografi över Hitler som en inspirationskälla i detta hänseende.

Som avhandlingens titel antyder var Pergament en stor beundrare av Wagner och han hade enligt vad han själv berättade haft ambitionen att bli ”judarnas Wagner”. Det faktum att den tyske komponisten också var en ledande antisemit hanterade Pergament i offentligheten genom att helt fokusera på det musikaliska och ignorera Wagners kulturfilosofi. Rosengren ser detta

som ett uttryck för Pergaments strävan att integreras i det svenska samhället. Samtidigt som Pergament verkligen ansträngde sig för att bli accepterad som svensk var han mån om att hålla fast vid sin judiskhet. När han i mitten av 1920-talet debatterade med antisemiten Kurt Atterberg betonade han i de privata breven sin judiskhet, medan han i den offentliga debatten framhävde sin tillhörighet till den svenska kulturen. Det är uppenbart att han inte var assimilationist, utan ansåg det möjligt och önskvärt att vara både svensk och jude, men i sin tids samhällsklimat var han mån om att offentligt framstå som svensk.

Pergament var uttalad modernist, men i den bemärkelsen att han stod för tonal experimentlusta och opposition mot nationalistisk inskränkthet. Däremot var han ingen anhängare av den schönbergiska atonaliteten. Modernismens fiender förföll ibland till antisemitism, då de betraktade de nya, i deras tycke dekadenta idéerna som typiskt judiska. Det främsta exemplet på det i Sverige var Peterson-Berger, som förde en oförsonlig kamp mot atonaliteten och mot den ”judiska underbarnstrafiken”, d.v.s. strömmen av virtuosa östeuropeiska musiker (”alla dessa Jaschor, Saschor, Toschor och Mischor”). Peterson-Berger hävdade att judarna saknade medfött tonalitetssinne och att judendomen i musiken spelade en skadlig roll. Efter att han offentligt kallat Pergament för en ”utländsk parasit”, blev Pergament så upprörd att han begav sig till Peterson-Bergers hem på Rådmanngatan och gav denne en örfil. Detta slagsmål var kulmen på en verbal strid som pågått mellan de två en längre tid. Pergaments bryska uppträdande gav hans opponenter vatten på kvarn: att ta till handgripligheter sågs som något osvenskt, vilket bl.a. Torgny Segerstedt påpekade i en mot Pergament mycket kritisk artikel.

Slagsmålet på Rådmanngatan var inte den enda incidenten som Pergament var inblandad i och som handlade om hans förmenta utanförskap i den svenska kulturen. Efter att i februari 1930 publicerat en nedgörande recension av violinisten och dirigenten Henri Marteau, utbröt en debatt där många menade att angreppet på någon som gjort så mycket för svenskt musikliv var oanständigt, inte minst då det kom från en person som var en utomstående. I förlängningen av Marteaudebatten skrev ett antal styrelsemedlemmar i FST (Föreningen Svenska Tonsättare) ett brev till *Svenska Dagbladets* chefredaktör, i vilket de föreslog att Pergament skulle få sparken p.g.a. sin negativa inställning till ”svensk” tonkonst. Som ”utlänning” ansågs han inte förstå ”den svenska folksjälen”. Pergament fick behålla sitt jobb, men han hade svårt att själv bli medlem i FST. Efter att ha blivit nedröstad upprepade gånger blev han först 1945 invald i föreningen.

Pergaments reaktion på misstänksamheten mot honom var att på olika sätt försöka motbevisa bilden av honom som icke-svensk. Det gjorde han i all synnerhet från och med 1930-talet då han propagerade för en svensk kulturpolitik och folkbildning med nationella förtecken. Han skrev också flera nationella, rent av patriotiska verk, bl.a. en tonsättning av *Biskop Thomas frihetssång*. Rosengren är mån om att understryka att Pergaments

handlande inte var ett uttryck för opportunism, utan att det hos honom fanns "en genuin och djup förankring i den 'svenska' kulturen inte minst via den svenskspråkiga uppväxten i Finland" (s. 252). Pergaments acceptans som svensk underlättades också av att han i kulturkonserveriv anda och med stark uppbackning av musikerablissemangen kraftfullt kritiserade jazzen, "det barbariska larmet".

Efter nazisternas maktövertagande i Tyskland år 1933 blev Pergaments judiska engagemang allt starkare samtidigt som hans identifikation med det svenska ökade. Han satt i Mosaiska församlingens fullmäktige, medverkade regelbundet i *Judisk Krönika* och skrev några verk med uttalat judisk tematik. I skrivierna i dagspressen ser man däremot inte mycket av hans judiskhet och hans kommentarer om naziststyret och dess kulturpolitik är återhållsamma. Rosengren tror att åtminstone en del av denna försiktighet berodde på rädsla för att ett storstilat angrepp på nazisterna kunde ha förorsakat svårigheter för Pergaments tyska hustrus familj. Pergament var, i likhet med så många andra svenska kulturpersonligheter, en stor beundrare av tysk kultur och inte ens nazismen kunde ändra på det.

I ett avslutande kapitel, med den fyndiga rubriken "Från judarnas Wagner till folkhemmets Pergament", drar Rosengren ihop trådarna från sin undersökning. Pergament hade en klar dubbel, eller som författaren uttrycker det bivalent, kulturell identifikation. Han såg sig både som svensk och jude. Eftersom hans svenska tillhörighet ofta ifrågasattes ansträngde han sig mycket för att offentligt befästa den – med lyckat resultat. Under 1940-talet var han betydligt mindre ifrågasatt som svensk kulturpersonlighet än tidigare, efter 20 år som musikkritiker var hans rykte som skribent befäst och mot slutet av sitt liv åtnjöt han allmän aktning.

Rosengren har gjort en noggrann undersökning, som vittnar om gediget arbete i arkiven. Hans skriver också lättfattligt och klart, men ibland något mångordigt. Efter ett citat följer ofta en utläggning av citatet, som till stor del är upprepning. Språket är annars gott och tryck- och sakfelen få. Den israeliska nationalsången heter dock *Hatikvah*, inte *Halikwah* (s. 298) och varken Picasso eller Bizet var judar, något författaren inte heller säger men låter andra opåtalat säga (s. 140, 142 och 291). Jag noterar vidare att det inte längre tycks vara politiskt korrekt att tala om "afroamerikaner", nu skall det heta "afrikanskamerikaner".

Det värdefulla med denna avhandling är inte att den berättar historien om en intressant och komplex personlighet, utan att den med denna person som exempel lyfter fram viktiga insikter om kulturell identifikation. Författaren visar med önskvärd tydlighet hur utbredd vardagsantisemitismen var i mellankrigstidens Sverige, men också om hur det var möjligt, även om det var ifrågasatt, för en jude att utan att ge upp sin judiskhet hävda sin svenskhet: integration men inte assimilation. I dag är det ju vanligt med personer med bindestrecksidentitet, men under den tid som denna undersökning omspänner var det för många mycket utmanande att någon framställde sig

som svensk-judisk. Rosengren har också med denna avhandling gett oss ett utmärkt exempel på den av den brittiske litteraturvetaren Bryan Chettye lanserade termen "allosemitism", benägenheten att se "juden" som annorlunda men utan nedsättande beskrivning. Pergament betraktades ibland som annorlunda och avvikande i det svenska kulturlivet, men det gjordes utan några som helst negativa konnotationer. Ren och skär antisemitism fick han visserligen också uppleva, men skillnaden mellan dessa är viktig att notera.

Svante Lundgren

FRÅN FÄLTET

Det 26:e Nordiska historikermötet

Över trehundra historiker deltog i det 26:e Nordiska historikermötet som ägde rum i Reykjavík 8–12.8.2007. Deltagarna fick njuta av ett digert utbud av föredrag, presentationer och diskussioner med betoning på nordisk historia. Ett tack riktas till arrangörerna för att både det turismrelaterade och det konferenstekniska nästan utan undantag fungerade problemfritt.

Historikermötets tre huvudteman var ”Kvinnor och politik i det tidigmoderna Norden”, ”Vänner, patroner och klienter i Norden 900–1800” och ”Encountering foreign worlds – experiences at home and abroad”. Dessa teman behandlades i varsin heldagssession. Föredragen är som vanligt utgivna som tre ovanligt snygga konferensrapporter som delades ut åt deltagarna. Utöver publikationerna distribuerades föredrag från andra sessioner inte i pappersform.

Heldagssessionerna byggde på en presentation av de enskilda artiklarna och kommentarer till dessa. Uppställningen garanterade en utförlig behandling av de enskilda texterna, men för dem som inte var omedelbart inblandade som författare eller kommentatorer var formatet lite väl tungt.

Sessionerna och rundabordsamtalen om ”Arbetsdets historie”, ”On the margins: Nordic alcohol treatment, 1885–2007”, ”The multi-layered historicity of the Nordic welfare state” och ”Socialdemokratiet i Norden. Slutet på en epoke?” visar på den starka närvaron av forskning om de nordiska välfärdsstaterna och deras praktiker. Välfärdsstatsforskningen kan kanske ses som ett inofficiellt huvudtema. En beklaglig miss i arrangemanget var att de tre första av dessa välfärdsstatsrelaterade sessioner kolliderade med varandra.

Förutom de ovan nämnda huvudtemana var programmet mycket skiftande men också givande. Historikermötet erbjöd även 8 halvdagssessioner, 17 rundabordsamtal, 7 projektpresentationer och 15 fria föredrag. Att inte hitta något intressant var omöjligt. Beklagligt var att de isländska bidragen både bland föredragen och i diskussionerna var rätt så få. Detta har kanske att göra med den också på detta möte omtvistade frågan om konferensspråk i nordiska sammanhang. Nu gick det mesta på skandinaviska även om också engelska var antaget som konferensspråk. Oberoende av hur betoningarna rörande konferensspråk utvecklas i fortsättningen är det tydligt att teman med uttrycklig nordisk relevans kommer att figurera på programmet. Paradexemplet är förstås välfärdsstatsforskningens starka närvaro.

År 2010 äger det 27:e Nordiska historikermötet rum i Tromsø.

Jani Marjanen

Medarbetarlistare i detta nummer:

Eva Abl, fil.mag., Helsingfors universitet; *Rolf Enander*, fil.mag., Åbo Akademi; *Lars Ericson Wölke*, professor, Försvarshögskolan, Stockholm, docent, Åbo Akademi; *Laura Hollsten*, fil.dr, Åbo Akademi; *Svante Lundgren*, teol.dr, Åbo Akademi; *Jani Marjanen*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Joachim Mickwitz*, fil.dr, akademilektor, Åbo Akademi; *Stefan Norrgård*, fil.mag., Åbo Akademi; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.dr, forskningschef, Helsingfors stadsmuseum; *Anna Sundelin*, fil.mag., Åbo Akademi; *Holger Weiss*, professor, Åbo Akademi; *Kai Østberg*, dr.art., Universitetet i Oslo.

Delegationen för den svenska litteraturens främjande (FILI) har bekostat översättningen av Minna Sarantola-Weiss recension (Henrika Tandefelt).

Pärmbild: "The Bonano with the fruit ripe". Teckning ur *A True and Exact History of the Island of Barbadoes* av Richard Ligon (1657).

Innehåll

Holger Weiss: Om globalhistorisk forskning och en kort kommentar om 1700-talets ”proto-globalisering”	1
Laura Hollsten: Reseberättelser från andra sidan Atlanten som miljöhistoriskt källmaterial.....	13
Anna Sundelin: My Last Will and Testament. Testamenten och bouppteckningar som källor för forskning kring kvinnors konsumtion under tidigmodern tid i England.....	26
Holger Weiss: Västafrikanska krönikor som källor för historisk ekologisk-klimatologisk forskning om 1700-talets samhällskris. Möjligheter och begränsningar	38
Stefan Norrgård: På jakt efter det ovanliga. Att använda historiska källor för att rekonstruera klimat	56
Joachim Mickwitz: Västindisk rom i Gamlakarleby. Ett nätverksperspektiv	68
Granskningar	
Johanna Aminoff-Winberg, På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget. Av Lars Ericson Wolke.....	87
Stefan Lundblad, Hedersam handelsman eller verksam företagare? Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869. Av Joachim Mickwitz.....	93
Seija-Riitta Laakso, Across the Oceans, Development of Overseas Business Information Transmission 1815–1875. Av Joachim Mickwitz.	95
Bo Stråth, Union och demokrati. De Förenade rikena Sverige–Norge 1814–1905. Av Kai Østberg.	99
Inger Schubert, Lützen. På spaning efter ett minne. Av Rolf Enander.....	107
Ingemar Lindaräng, Helgonbruk i moderniseringstider. Bruket av Birgitta- och Olavstraditionerna i samband med minnesfränden i Sverige och Norge 1891–2005. Av Eva Ahl.....	111
Päivi Granö, Jaakko Suominen & Outi Tuomi-Nikula (red.), Koti. Kaiho, paikka, muutos. Av Minna Sarantola-Weiss.....	114
Henrik Rosengren, ”Judarnas Wagner”. Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950. Av Svante Lundgren.	119
Från fältet	123

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2008: 30 €, Postgiro 800014-952637. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.